

Aleksander Elango

EESTI PEDAGOOGILISE MÕTTE
ARENGU RADADELT

TALLINN 2002

Aleksander Elango

Eesti pedagoogilise mõtte
arengu radadelt

PEDAGOOGIKA
ARHIIVMUSEUM
FOND K39048

Tallinn 2002

Sisukord

Autorilt	4
Saateks	5
Toimetaja saatesõna	
 EESTI RAHVAPEDAGOOGIKA	7
Rahvapedagoogika allikad.....	7
Rahvapedagoogika sisu	10
Rahvapedagoogika meetodid	14
 PEDAGOOGILINE MÕTE EESTIS KATOLIIKLUSE AJAL.....	17
Katoliku kiriku haridustegevus Eestis.....	17
Kloostrikoolid	22
Jesuiitide kolleegium Tartus	23
 PEDAGOOGILINE MÕTE EESTIS ORTODOKSSE LUTERLUSE AJAL.....	25
Luterluse juurdumine Eestis.....	25
Luteriusu kiriku haridustegevus	30
Eestikeelse kirjanduse publitseerimine	32
Koolihariduse areng	33
Luterluse võitlus rahva endisaegsete usu- ja kasvatustraditsioonide vastu	42
 PIETISMI JA HERNHUUTLUSE PEDAGOOGILISED TAOTLUSED	
EESTIS	45
Pietism Eestis	45
Hernhuutus Eestis	46
Koolid ja kirjasõna.....	48
 VALGUSTUSLIIKUMISE JA FILANTROPISMI PEDAGOOGILISI MÕJUSID	
EESTIS	54
Valgustusliikumise ja filantropismi esindajad Eestis.....	54
Valgustusideede realiseerimisest Eestis rahvahariduse alal.....	58
Tartu ülikooli osa valgustusaegse Eesti koolihariduse arendamisel.....	61
 EESTI RAHVUSLIKU EELÄRKAMISE PEDAGOOGILINE PANUS.....	667
Uus ajajärk Eesti talurahvakooli arengus.....	67
Estofiilide ja eelärkamisaja eestluse juhtide pedagoogiline tegevus.....	74
 EESTI RAHVUSLIKU PEDAGOOGILISE MÕTTE KUJUNEMINE	
ÄRKAMISAJAL.....	81
Talurahvakool ärkamisajal	81
Pedagoogiline mõte ärkamisajal.....	88
Johann Woldemar Jannsen	89
Friedrich Reinhold Kreutzwald.....	92
Jakob Hurt.....	94
Carl Robert Jakobson	98
Juhan Kunder	101
Eesti Kirjameeste Seltsi tegevus pedagoogika valdkonnas	103

EESTI PEDAGOOGIKA VENESTAMISE AJAL	109
Tsaarivalitsuse venestamispoliitika Eestis	109
Eesti õpetajaskonna võitlus tsaarivalitsuse venestuspüüete vastu	114
Venestusaja eesti pedagooge	121
Ado Grenzstein	121
Carl Heinrich Niggol	123
Mihkel Kampmaa.....	126
 PEDAGOOGILINE MÕTE EESTI VABARIIGIS AASTATEL 1918-1940.....	129
Eesti rahvusliku kooli kujunemine ja areng	129
Õpetamise ja kasvatamise sisu rahvuskoolis	138
Õpetajate ettevalmistamine ja järelkoolitus.....	142
Kooliuuendusliikumine Eestis 1918-1940.....	146
Mõõduandvamaid pedagooge 1918-1940	154
Peeter Põld.....	154
Johannes Käis	158
Friedrich Volrad Mikkelsaar	162
Enn Murdmaa.....	165
Juhan Tork	169
 Kasutatud kirjandus.....	172

AUTORILT

Tartu Ülikooli 350. aasta juubeli puhul (1982) Tartus viibinud Uppsala Ülikooli tookordne rektor, ajaloo professor M. Holmdahl esines Tartu Ülikooli ajaloo osakonna esmakursuslastele lühikese sõnavõtuga, millesse põimis sententsi: pojapoeg küsis, miks on vähil silmad kuklas; vanaisa vastas: sellepärast, et ta tahab näha, kust ta tuleb, et siis teada, kuhu minna. Inimesele on niisuguseks laternaks kuklas ajalugu. Pedagoogid vajavad laternaks pedagoogilise mõtte ajalugu.

Eesti kooli ajalugu on juba käsitletud (Martin Lipp, Peeter Põld, Endel Laulu juhitud töörühm, Lembit Andresen), eesti pedagoogilise mõtte ajalugu on aga ainult riivamisi puudutatud (Martin Lipp, Peeter Põld, Ferdinand Eisen, Aleksander Elango). Käesolevas raamatus püütakse anda sellest tervikülevaade.

Lugupeetud lugeja ärgu otsigu järgnevatelt lehekülgedelt selle ülesande teaduslikku lahendust. Selleks oleks vaja rohkem kui ühe inimese elutööd. Siinkirjutaja on selle ülesandega saanud järjekindlamalt tegeleda alles raugaeas, 1990. aastatel. Varem oleksid marksistlikud aprioorsused tee sulgenud. Samaga on seletatav, miks käesolev ülevaade lõpeb 1940. aastaga.

Innustagu käesoleva raamatu lehe küljed järgnevaid generatsioone seda ülesannet heal teaduslikul tasemel täitma!

Aleksander Elango
Tartus, 1999

SAATEKS

Ajaloost võib väga hästi kirjutada ka noor inimene, toetudes arhiividokumentidele, kaasaegsete mälestustele ja trüki ilmunud käsitlustele. Siiski on suur vahe, kas kirjutaja on kirjeldatavaid ja seletatavaid sündmusi ise läbi elanud, neis osaline olnud, oma ajalooraamatu tegelasi tegutsemas näinud ja nendega suhelnud või mitte. Näiteks: üks asi on läbi lugeda Freudi teosed ja neid analüüsida, Freudi elulugu uurida. Seda võib põhimõtteliselt teha igaüks ja tegijaid ongi mustmiljon. Teine asi on ütelda: "Siis küsis Freud minult: "Kas mind Eestis tuntakse?"" Nii saab ütelda üksainus inimene – Aleksander Elango.

Mitte keegi meie pedagoogikateadlastest pole isiklikult kokku puutunud nii paljude tegelastega Eesti pedagoogilise mõtte ja kooli ajaloost, kogenud nii paljude erisuguste, üksteisele ajas järgnenud kasvatus- ja õpetusteoriate tulekut ja minekut, kui käesoleva raamatu autor. Selleks et kirjutada nii suurt osa sellest ajaloost isikliku kogemuse põhjal, tuleb elada saja-aastaseks, säilitades seejuures vaimuerksuse ja teotahte. Käesolev on ilusa ja selge üleschitusega raamat, kirjutatud suurepärase ainetundmisega, aga ainulaadseks teeb selle asjaolu, et autor ei ole "Eesti pedagoogilise mõtte arengu radadel" olnud mitte üksnes tagantjärele kaardistaja ja kirjeldaja, vaid – pikemat aega kui kestahes teine – nende radade kavandaja ja sissetallaja.

Ajaloo uurimisel on mineviku tunnetamise kõrval veel vähemalt kaks otstarvet. Esiteks on teadmised minevikust vahend, mille abil saame mõtelda oleviku ja tuleviku üle – käesoleva raamatu puhul siis selle üle, kuidas ja missuguseks me oma lapsi praegu kasvatame ja õpetame, eluks ette valmistame varasemate sajandite ja aastakümnetega võrreldes. Teiseks kasvatab kaugetesse aegadesse ulatuv ja sündmusterohke ajalugu praeguste tegijate – niisiis Eesti pedagoogilise mõtte nüüdsete kandjate ja edendajate – identiteeti, nende eneseteadvust ja -uhkust. Usun, et see raamat täidab hästi mõlemat funktsiooni.

Autori seisukohast võib veidi kurb olla asjaolu, et raamatule pole oodata vastukaja temast vanemalt ja kogenumalt kolleegilt. Aga sellega tuleb leppida inimesel, kes saja-aastaselt avaldab raamatu.

Peeter Tulviste,

Eesti Teaduste Akadeemia asepresident

Toimetaja saatesõna

Kuuldus, et Aleksander Elango on kirjutanud raamatu eesti pedagoogilise mõtte arengust, oli juba mitu aastat meie kasvatusteadlaste seas ringelnud. Ootasime põnevusega, millal saame seda raamatut lugeda. See küsimus kerkis taas 2001. aasta septembris Eesti Akadeemilise Pedagoogika Seltsi Tallinna osakonna koosolekul, kui kavandasime oma tegevust alanud õppeaastaks. Ilmar Kopso oli teadjamees – käsikiri asuvat Eesti Pedagoogika Arhiivmuuseumis A. Elango fondis. Otsustasime, et aitame käsikirja trükki jõudmisele kaasa. Autorilt saime nõusoleku koos tema soovidega käsikirja mahu muutmiseks ja esitatud faktide kontrollimiseks.

Paari kuuga jõudsimel autori mahuka käsikirja arvutisse sisestada ning tänu Aino Kitse entusiastlikule kaastööle ka mitmeid fakte ning isikuloolisi andmeid täpsustada. Töö käsikirjaga kahtlemata jätkub, meie anname oma töö käesolevas arengujärgus üle kingitusena autorile tema 100. sünnipäeval, 21. veebruaril 2002. aastal.

Ulve Kala

Tallinna Pedagoogikaülikooli dotsent

EESTI RAHVAPEDAGOOGIKA

Rahvapedagoogika allikad

Allikmaterjal eesti rahvapedagoogika kohta on kasin ja lünklik. Mitmed asjaolud lubavad oletada, et eestlastel oli juba meie ajaarvamise esimesel tuhandel olemas suhteliselt rikkalik vaimne kultuur oma tavade ja traditsioonidega. Eestlaste muistset vaimuelu uurinud Juhan Luiga (1916) kirjutas: "Eestlaste majanduslik arenemine 11. aastasaja algul /.../ sunnib väitele, et niisugune edenenud ökonoomiline arenemine hoopis madalal hingearenemise-astmel ei võinud sündida". Veel varasema aja kohta väidab sedasama Jaan Jõgever (1911).

Eesti rahvapedagoogika kui vaimse kultuuri osa kajastub peamiselt rahva suulises loomingu (rahvaluules), usuelu traditsioonides, materiaalse kultuuri rudimentides, etnograafilistes sugemetes, endisaja reisimceste ja kroonikakirjutajate ülestähendustes.

Rahvaluule ja muu rahvusliku kultuuripärandi intensiivne kogumine ja uurimine on äratanud huvi ka eesti rahva kasvatustraditsioonide, rahvapedagoogika vastu.

Rahvapedagoogika seisukohalt on rahvaluulel kahene roll. Ühelt poolt aitas ta kanda pedagoogilist rahvatarkust ühest põlvkonnast teise, teiselt poolt oli ta vahendiks, mida edukalt kasutati kasvava põlvkonna õpetamisel, suunamisel ja pedagoogilisel mõjustamisel.

Kõige eredamalt peegelduvad rahva pedagoogilised kogemused, kõlbelised vaated ja tõekspidamised, tähelepanekud ja mõtisklused **vanasõnades**. Rahva pedagoogiline tarkus väljendub neis enamasti õpetuse, hoiatuse, soovi kujul. Et positiivsete väärtuste mõtet ilmekamalt ja mõjusamalt esile tõsta, vastandatakse neile sageli negatiivseid hinnanguid. Vanasõnad olid lakoonilised, konkreetse, silma paistis kõnekäändude, mõistuütlemlste, allegooriate sagedus. Neid võib pidada lihtrahva praktiliseks filosoofiaks, millega mõeldakse inimeste käitumist ja vaateid, mõjustatakse laste kõlbelisi hinnanguid ja hoiakuid, avardatakse nende kujutluste ringi ning esteetiliselt maitset.

Vanasõnad on ajahambale visalt vastu pidanud. Osa neist on kujunenud tõenäoliselt muistse iseseisvusaja lõpul ja on käibel tänaseni. Sõnastus on küll kohanenud uute oludega – niiviisi peegeldavad nad hästi rahva pedagoogiliste vaadete arengut.

Muinasjutud kajastavad rahvaste kasvatusideale kaugemast minevikust tänaseni; nad on heaks allikmaterjaliks rahvapedagoogika uurijatele. Neis peegelduvad inimeste kõlbelised ideaalid: positiivne kangelane saavutab võidu kurjuse ja ülekohtu üle; esile tõstetakse vahvust, julgust, häid suhteid looduse ja loomadega, taunitakse ja naeruvääristatakse negatiivset käitumist ja saamatust. Muinasjutu lihtsus ja intiimsus on mitmeti kooskõlas lapse psüühika omapäraga (Charlotte (Berta) Bühler).

Muinasjutud olid ja on mitmekülgeks kasvatusvahendiks; moraliseerimata ja manitsemata kujundatakse nende kaudu laste kõlbelisi hinnanguid, avardatakse kujutluste ringi ja esteetiliselt maitset. Vale esitusviisi korral võib muinasjuttude jutustamine lastele avaldada ka negatiivset mõju: sisendada hirmu, haiglast kartlikkust, moonutada maailmapilti. Leedu pedagoogi Monika Lazauskene (1972) andmetel kurtis 88,9% tänapäeva leedu lastevanematest muinasjuttude hirmutava mõju üle.

Mõistatused, rahvaluule üks vanimaid žanre, peegeldavad ning arendavad inimeste oskust mõelda, ühiskonna ja looduse elu tähele panna. Omapäraste rahvalike intelligent-

suskatsetena tõstavad nad esile taibukamaid, naeravad välja taipamatuid, lollike. Nii viisi stimuleeritakse intellektuaalset kasvatust, arutlemisoskust. Mõistatuste positiivset rolli on eesti rahvapedagoogikas vähe esile tõstetud.

Naljandite abil suunatakse kaasinimeste, eriti laste käitumist, naerdakse välja ja pilgatakse nende saamatust, väärharjumusi. Kaasaegsele rahvapedagoogika uurijale peegeldub neis see, mida meie esivanemad pidasid käitumises ja suhtlemises õigeks, mida naeruväärseks.

Rahvalaulud on eesti folkloori kõige tähelepanuväärsem žanr. Osal rahvalauludest oli niihästi lastele kui ka täiskasvanutele kindel pedagoogiline mõju: anti hinnang inimeste õigele või väärale käitumisele, laste vahekorrale vanematega, orbudele osaks saanud ülekohtule, kangelaste vägitegudele. Laulude rütm innustas füüsilise töö tegijat, kergendas tema pingutusi (meenutagem näiteks sammumise rütmi). Noortele olid kangelaslaulude tegelased oma kõrgete kõlbeliste omadustega eeskujuks, äratasid imetlust ja matkimislusti.

Hällilaulude, valu vaigistavate laulude, lohutuslaulude sõnastusest ei saa lapsed mõnikord aru, kuid helisev hää ja meloodia täidavad oma ülesande. Valu vaigistavatele ja lohutuslauludele omistati maagilist toimet.

Mängulaulu löid lapsed ise, kas omal algatusel või täiskasvanute kaasabil, matkides seejuures rahvusvaheliselt levinud tähenduseta värsikesi.

Rahvaluule kõik žanrid, eriti need, mis on seotud rahvakombestikuga, on rahvapedagoogika uurijatele asendamatuks allikmaterjaliks.

Ühegi rahva kultuurivaramu, sealhulgas ka pedagoogika sugemed, ei kujune ainult tema enda piiratud rüpes, vaid sellele avaldavad olulist mõju kokkupuuted teiste rahvastega. Ei ole kahtlust, et muistsetel eestlastel oli suhteid Jäämerest Vahemereni laiuvatel metsaväludel põldu harivate ja karja kasvatavate Euroopa rahvaste esivanematega, mille tulemusena tekkis ühiseid uskumusi ja kombetalitusi.

Primitiivsetes tingimustes elavad loodusrahvaste lapsed muutuvad varakult töökaks ja iseseisvaks. Uus-Guinea paapuate elu uurinud etnograaf Nikolai Mikluhho-Maklai (1846–1881) kirjutas: “Naljakas on näha, kuidas 1½–2-aastane laps vinnab suure puuhalu lõkkekohale ja jookseb seejärel ema juurde rinda saama.” Kirjutatakse ka sugukondadest, kelle šamaanid või elatanud mehed valmistasid noori ette täisealiseks vastuvõtmiseks. Eesti muinasjuttudes sageli kirjeldatud episoodid nooruki vägitegudest enne abiellumist lubavad oletada selliste traditsioonide (initsiatsioonide) esinemist ka eestlaste juures.

Küllap oli eestlastelgi mitmesuguseid kasvatustraditsioone ja kogemusi, mis eeskuju ja õpetamise teel põlvest põlve edasi kandusid, seejuures üha rikastudes ja täienedes. Nii pandi alus oma rahvapedagoogika kujunemisele. Kehvade liiklemisvõimaluste, osalt ka erinevate keelemurrete tõttu oli talurahva suhtlemine eri paikkondade vahel raskendatud. Sellepärast kujunes pedagoogilises rahvatarkuses rohkesti kohalikke, isegi perekondlikke eripärasid; paikkondade suhtlemise tihenedes liitusid need järjest enam ühtseks süsteemiks.

Kasvatusteadus on teaduslike üldistuste kujundamisel ignoreerinud rahva enda kogemusi, ikka on eelistatud psühholoogia ja filosoofia kontseptsioone. Rahvusvahelise mainega pedagoog Konstantin Ušinski (1824–1870) püüdis tõestada, et rahva pedagoogilisel geeniusel, kasvatusel, millele on aluse pannud rahvas ise, on niisugune pedagoogiline jõud, mis puudub kõige parematelgi abstraktsetele ideedele rajatud süsteemidel. 12. sajandi alguseks olid eestlased saavutanud märkimisväärse kultuuritaseme. Tekkisid soodsad tingimused elukogemuste ja kasvatustraditsioonide kandumiseks põlvkonnast põlvkonda,

vastastikuse abistamise ja ühise vastutuse, perekonna au ja vanemate autoriteedi kujundamiseks. Sellised suurpered olid muistse eesti rahvakultuuri ja rahvapedagoogika hälliks. “Mitte üksikute suurkujude, vaid isikukultuurilt suurte hulkade, mitte individualistlikult isoleeritud, vaid personalistlikult konsolideeritud kõrgväärtusliku massi ajalugu tõendagu läbi aastatuhandete meie eksistentsi staatilist monumentaalsust”, kirjutas Oskar Loorits paguluses.

Rahva suulisele loomingule tuginedes võib väita, et suurperedes valitsesid humaansed suhted. Kuna peamisteks kasvatajateks olid emad (sest mehed olid koormatud koduväliste töödega), on rahvaluule rikas näidetest, kuidas emad kohtlesid lapse hoole ja hellusega.

Kui ma poega kasvatõli,
ilusälõ ehiteli,
iga pühapää peenü hamõ,
iga iispää ilusa räti,
särk on sellän sammetinõ,
püksi seere pöördelise. (Jakob Hurt)

Ema oli bioloogiliseltki lapsele kõige lähedasem. Temalt omandas laps keele ja vilumuse orienteeruda inimeste hulgas, kõigepealt oma perekonnas. Ema austamine oli lastele üheks rangemaks kõlbeliseks normiks. Rahvaluule sageli korduvaks motiiviks oli lapse tänu emale hoolitsuse eest:

Millal maksan eide vaeva,
eide vaeva, hella piima,
hea ema imetis-vaeva,
käe peal kandemise,
suu juures suiskumise. (J. Hurt)

Neid, kes julgesid ema üle irvitada või teda teotada, ähvardati sügava põlgusega:

Susi söögu koira selle kondi,
susi selle sisikonna,
kesse cite irvitave,
vanaema etsitave. (Juhan Kunder)

Raske oli orbude elu. Rahvalauludes kurdetakse sageli neile tehtava ülekohtu pärast:

Peremees ja perenaine,
need on kaks kui karva lõuga;
ei nad maksa orjale palka,
kasulapsele vaeva palka.

Tulin toast ma tüdinud,
tulin väljast ma väsinud –
lükatakse lüpsikulle,
käänatakse käsikivile. (J. Hurt)

Rahvapedagoogika sisu

Kuna kõik vajalik tuli saavutada tööga, oli tööoskuse ja töökuuse kasvatamine rahvapedagoogika keskseks teemaks. Töös nähti mitte ainult majandusliku toimetuleku vahendit, vaid ka inimeste aruka kooselu aluste rajajat. Ühiselt töötades kujunes sõprus, ühistunne, vastastikune abistamine, selgus ahnuse, pettuse, omakasupüüdlikkuse, igasuguse egoismi vastikus.

Vastsündinud laste ja imikute kohtlemisega seotud loitsude ja maagiliste manipulatsioonide uuringutest (J. Manninen, Julius Grünthal, Elmar Päss, Grigori Kaljuvee) nähtub, kui suurt tähtsust omistati juba varases eas töökuuse kasvatamisele. Väikelapse spontaansete eluavalduste põhjal (varasem või hilisem kõndima ja kõnelema hakkamine) ennustati tema suhtumist töösse täiskasvanuna. Lastele räägiti töö materiaalsest ja kõlbelisest tähtsusest, seati eeskujuks töökaid inimesi, halvustati tööpõlgureid. Muinasjuttude ja rahvalugude positiivsed kangelased olid ikka töökad ja osavad. Tütarlaste kasvatamisel peeti eriti silmas korra- ja puhtusearmastust, usinust pere ja loomade eest hoolitsemisel. Töö isiklikul põllul ja naabrite abistamisel, eriti talgutel, oli au sees. Kui talupoegadel tuli hakata mõisatööl käima, muutus suhtumine töösse – mõisatöö polnud hinnatud, seal võis laiselda ja halvasti töötada, ilma et seda oleks taunitud; neid, kes olid mõisatöös liiga püüdlikud, isegi naerdi ja pilgati.

Üheks kasvatusvõtteks oli õpetada lapsi jälgima muudatusi looduses ja nendest põllutööde jaoks järeldusi tegema. Nii arenes ka laste tunnetustegevus, vaatlemisoskus, uudishimu, püüd looduse nähtusi tõlgendada. Koos vanematega õppisid lapsed taimede elu ja loomade käitumist jälgima ning selle põhjal loodusnähtusi ennustama. Kuna põllutöö ja talurahva muudki tegevused olid loodusega tihedalt seotud, süvenes laste huvi loodust vaadelda. Sajandeid tagasi kujunenud rahvameteoroloogia ja -fenoloogia on tänapäevani au sees.

Rahvakalendriga on seotud rahvalikke kombeid, mis tänaseni lastele huvi pakuvad, näiteks mardi- ja kadripäeva, vastlapäeva, jaanipäeva tähistamisega seotud kombestik. Pikka-mööda seostus osa nendest ristiusu kombestikuga, kuid säilitas rahvapedagoogikas oma tähtsuse tänaseni.

Ka mängul oli töökasvatuses oma osa: mängides imiteeriti tööd. “Mäng on töö laps.” Täiskasvanud ergutasid ja suunasid töömänge, mõnikord osalesid neis ka ise. Ürgaja mänguasjad olid tööriistade või jahiloomade miniatuurid jäljendid.

Thomas Hjärne (1638–1678) kirjutab, et lapsi rakendati juba enne viiendat-kuuendat eluaastat nooremate õdede-vendade hoidjatena, 6–7-aastaselt karjustena, 12–13-aastased poisid pidid juba äestama ja kündma, samavanused tüdrukud ketrama ja viljakoristusel abiks olema. Thomas Hjärne ei märgi küll, millise ajastu kohta tema teave käib; kirja on see pandud 17. sajandil, kuid konteksti järgi võib arvata, et see käsitleb sajandeid varem olnut.

Lastel olid omad ea- ja jõukohased tööd. Karjase tööpäev algas juba varahommikul, jätkus pärast lõunavaheaga ja lõppes hilja õhtul. Küllaltki raske oli karjase elu võõras peres – tema halba kohtlemist, kehva toitu ja nukrust kirjeldatakse paljudes rahvalauludes ja -juttudes.

Poistele meeldis koos meestega õitsil käia. Harilikult tuli neil seejuures tuld teha, selleks puid ja hagu varuda. Tule ümber kuulati meeleldi meeste omavahelist juttu.

Kasvatuse seisukohalt oli tähtis laste töötamine koos täiskasvanutega: õpiti tööd tegema, üksteist abistama ja austama. Polnud vaja sundimist ega tekkinud ka võimalusi "viilimiseks". See oli loomulik kasvamine täiskasvanute ühiskonda.

Igapäevaesemete valmistamisel peeti praktilisuse kõrval silmas ka seda, et esc oleks nägus. See traditsioon pärandus põlvest põlve. Ella Ilbak on kirjutanud, et ilu on kui hõngus, mis läbi meelte immitseb hinge ja muudab elu elatavaks. Eriti tähtis osa on seejuures loodusel. Ta õpetab sõnadeta ja tal on puhas, selgelt nägema panev hingus. Ta vallutab mõnikord nagu väik lapse hinge ja otsekui naelutab sinna elamusi, mille mõju jääb püsima kogu eluks.

Küllap see ilunälg oli omane ka muinasaja eestlasele. Juhani Aho kirjutab soomlaste kohta: "Usun kindlasti, et Soomes on olnud aeg, kus ta rahvas terves koosseisus harrastas taideid ja terves koosseisus neid tarvitas /.../. Kujutella, et iga mees ja naine – või kas ka iga kümnes, või olgu ainult iga sajaski – oli luuletaja, laulusepp, või ainult laulja ja mängija; mõtelda, et igas külas, võib-olla igas taluski oli loov kunstnik, runotegija või muinasjutuvestja, ja et kogu küla rahvas oli sesse taidesse innustunud ja seda armastas /.../. Ja et iga tuba oli teater, kus pärast talvise õhtupimedade tulekut igaüks võib pääseda kuulma parimat, mis nende taie suudab pakkuda. Ja see taie, see oli sama, mida me veel tänapäevalgi ihastusega mainime: Soome rahva oma, vana luule ja mäng. See oli kõige vaesemalgi kuulda, see ulatas kõiki rõõmustama, kõigi tundeid tõlgitsema ja kõikide muresid kergendada /.../. Ja need pidud kestavad, kord ühes, kord teises talus, kestavad hilja ööni. Viimaks rahvas hajub, läheb koju, kuid metsateid suuris hulgis käies või tüüncid veteselgi valgeil suveõil sõudeldes kõnelevad nad oma taideküsimisist ja vahetavad arvamusi sellest, mis olid kuulnud." (Aho 1922/1923).

Eesti rahva suulises loomingus on eredaid jälgi, mis veenavad, et rasket tööd rabades ei puudunud ka vanaaja eestlastel ilumeel, huvi oma elu kunsti abil rikastada ja võimalust mööda ka ise kunsti luua. Seda tõendavad paljud rõõmsameelsed rahvalaulud ja -kombed, püüd tööriistu, olmeesemeid ja rõivastust kaunistada.

Igav on olla iluta,
hale olla laulemata,
kole käo kukkumata,
raske rõõmuta elada.

Ennem ma une unustan,
maha jätan magamise,
kui ep ma ilu unusta,
rõõmu ei kallista kaota.

Laul oli inimese saatjaks paljudel töödel, võiks öelda, kogu eluteel. Rahvas tunnetas, et ka igapäevaelu ja töötegemise läbipõimimine ilu ja kunstiga tõstab elurõõmu, elutahet, aitab taluda raskusi. Sellest on tingitud töölaulude rohkus rahvaluules, püüd tööriistu ja töökohti kaunistada, noortel tahe oma välimuse ja rõivastuse eest hoolitseda. Tööd saatis mõnigi kord laul ja muusika. Ka vaba aega sisustas sageli tants ja rõõmus laul. Seejuures kasutati omavalmistatud muusikariistu nagu torupill, vile, pasun, mida eriti noored vabal ajal või karja hoides innukalt meisterdasid.

Perekonnaelu jättis piisavalt ruumi ka laste ja noorukite endi algatusele. Isekeskis olles sisustasid lapsed vaba aega omaalgatuslike mängude, laulude, laulumängude ja muu oma loominguga. Lelude ja muusikariistade valmistamine aitas kaasa laste ilumeele ja taibu arengule, ergutas fantaasialendu.

Läti rahvakultuuri uurija Kristjanš Barons väidab, et jooksu-, liikumis- ja laulumängud on laste vaba aja veetmise, nende omaalgatusliku tegevuse oluliseks sisuks. "On teada, et niipea kui rühm lapsi koguneb kokku, algab kohe mängimine." Mängudes kajastusid sageli töö ja jahipidamise võtted, võitlus loomadega, loomade käitumine. Paljud mängud nõudsid enesevalitsemist, vastupidavust, tahtejõudu. Kasvatustlikult mõjusid eriti hästi ühismängud, dramatiseeringud ja sõbralikud võistlused. Sageli vaheldusid mängud tantsu ja lauluga.

11. ja 12. mail 1993. aastal Tallinnas toimunud rahvusvahelisel kollokviumil "Rahvamuusika osa lapse isiksuse arengus" väitis folklooriuurija Ingrid Rüütel, et võrreldes tänapäeva kommunikatsioonivahendite kaudu leviva kunstiga tekkis pärimuskultuuri harastamisel vahetu, partnerlusel põhinev, ühistunnet loov inimlik suhe asjaosaliste vahel. Rahvakunstis avaldub ka eriline esteetiline suhe inimese ja töö, inimese ja looduse vahel, esivanemate kultusel põhinev side elavate ja surnute vahel. Selle mõjul tekkis aegade side, põlvkondade vaimne järjepidevus, mis tagas vastutustunde ja eetiliste väärtuste hoidmise. Hällilaulud suigutasid unele, sõnamaagia vaigistas valu, hüpitismängud ning loodus- ja tööhääli (linnulaulu, vokivurinat jms) imiteerivad laulud ja riimid lõbustasid, nendega kaasnenud liigutused olid omamoodi võimlemisharjutused.

Tähtsaks esteetiliste elamuste allikaks oli loodus. Rahvaluules peegeldub muistsete eestlaste intiimne suhtumine loodusesse. Päikese, kuu, tuule, samuti loomade ja puude poole pöördutakse deminutiivsete, hellitavate nimetusega, neile lubatakse andameid ja neilt palutakse heategusid, neid personifitseeritakse ja nendesse suhtutakse kui omasugustesse. Juhan Luiga väidab, et eestlastel muinasusk ei tundnud pühitsetud kujude kummardamist, neid asendasid looduse jõud ja objektid. Looduse avaldused, mis ilu ja jõudu näitavad, on ikka aukartust ja austust äratanud. Ilu ja salapärasus inimeses, metsasalus, allika voolus, lillede ja lehtede kahinas paistis jumaluse avaldusena.

Etnograaf Ants Viies (1975) kirjutab vanade eestlaste suhtumisest loodusesse: "Kõik siin räägib meie eisiade poeetilisest looduslähedusest, mis oma tegudes ja järeldestes pidas silmas taevast ja tuuli, puude õisi ja urbi, tärkavaid ja koltuvaid lehti, ja kuigi kõiki neist tulenevaid tegutsemisjuhiseid, uskumusi ja endeid ei võetud arvatavasti omal ajalgi puhta kullana, tajuti neis siiski teatud tervikliku süsteemi elu, mis on inimest alati võlunud /.../. Erakordse tõsidusega aga suhtuti looduslikest põlispuudest templitesse, mille võimsate sammaste vahel ja tuules kohiseva roheline lae all püüti astuda ühendusse unustusse väibunud, ammu mullaks saanud põlvkondadega ja leida neilt abi ja tuge."

Pandi tähele, et laste huvi looduse, eriti elusolendite vastu võis muutuda hoolimatuks looduse rüüstamiseks, loomade piinamiseks, mõnikord ka nooremate mängukaaslaste mõnitamiseks. Selle vältimiseks õpetati lapsi loodusesse, eriti loomadesse hoolivalt suhtuma. Koduloomi ei tohtinud lüüa ega piinata, linnupesi lõhkuda, puid ja põõsaid tarbetult murda.

Tähtsat osa esteetilisest kasvatusest etendas noorsoo osalemine usulistest kombetalitustest ja üldrahvalikes pidustustest.

Esivanemate vaime ja loodushõude kummardama kogunes tavaliselt kogu perekond, vahel laiemgi sugukond. Esines ka rõõmsa pidulikkuse sugemeid, mis eriti kütkestasid noori.

Veelgi olulisemad olid suured rahvapeod seoses mitmesuguste rahvakalendri tähtpäevadega. Enamasti süüdati neil puhkudel lõkked, kanti tõrvikuid, tantsiti ja lauldi. On öeldud, et eestlaste tuled uppusid tilgana kogu Euroopas neil puhkudel lõõmavate lõkete merre. (Kahk 1982). Balthasar Russow kirjutas oma "Liivimaa kroonikas", et teatud tähtpäevadel ei nähtud Eesti linnades, alevites, mõisates ja külates muud kui lausa rõõmutulesid, kusjuures ülilõbusalt tantsiti, lauldi ja kareldi suurte torupillide mängu saatel.

Arvestades Eesti ilmastikku, keskendusid niisugused rahvapeod peamiselt jaanipäeva ümber, mil süüdati lõkked, pärgadega ehitud noored aga käisid küla mööda ringi, kandes põlevaid tõrvikuid ja pärgadega teibaid. Kuna sügisel pärast põllutööde lõppu oli rohkem vaba aega, siis oli osa rahvapidustusi seotud mardipäeva ja nääripäevaga. Kuna sokku peeti viljakuse sümboliks, kanti tema kuju lõbusa noortekamba saatel mööda küla ringi, õnnistati viljasaaki ja loomi.

Niisuguste rahvapidudel tutvusid ja sõlmisid sõprussidemeid mitme küla noored, secga oli neil pidudel ka positiivne sotsiaalne roll.

Nagu näeme, pole mingit põhjust näha muistsetes eestlastes ainult halli orjastatud massi, kes poolnäljas ägas raske töökoorma all. "Inimesel on hämmastav võime kohaneda erinevate looduslike ja sotsiaalsete tingimustega ning ikka jälle tõusta loomeni."

Et loodushõudude üle valitseda, vaenlastega võidelda ja ühiskondlikus elus peale jääda, on vaja vaimseid võimeid, taibukust, osavust, orienteerumisoskust.

Rida vanasõnu manitseb vanemaid oma lapsi vastavalt kasvatama. Kui eesti rahvapedaagoogikas mainitakse laste vaimset arendamist, siis ei mõelda selle all mingit süstemaatilist, etteavatsetud tegevust, ammugi mitte kooli- või raamatutarkuse õpetamist, vaid normaalse elutegevuse, kogemuste ja vanemate eeskuju kaudu elutarkuse omandamist.

Seoses laste vaimse arendamisega on põlvest põlve kandunud hulk traditsioone, mille mõttekust on mõnikord raske taibata (Aarelaid, Jansen 1982). Näiteks soovitatakse imiku esimesel pesemisel hoida jalad ülespoole ja tagumikku patsutada, et "mõistus pähe valguks" või asetada imik hällis peaga lõuna, jalgadega põhja poole jne. Kõrvuti taoliste soovitustega esineb pedagoogilises rahvatarkuses ka arvukaid nõuandeid: "Kui sa vanan lämit tahad, siis tee nooren põlven ahi valmis" (Tarvastu), "Õpi poisikõsõhn, kui tahad targas saija vanan iahn" (Rõuge), "Mis kutsikus õpitakse, seda vanan penin peetakse" (Ambla).

Läti Henriku kroonika andmeil olnud muistsete eestlaste majanduslik elujärg suhteliselt kõrge; selle saavutamiseks pidi rahval selja taga olema pikk vaimse arengu tee.

Muinaseesti vaimsuse kandjaks olid nn targad ja nõiad (mõnikord ühe ja sama isiku näol). Juhan Luiga arvates ei tule nõiakunstis näha ainult tembutamist või haigluse ilminguid – selles võivat avalduda ka rahva hinge varjatud positiivsed omadused ja elulised tähelepanekud. Nõidadeks olid enamasti naised, kes mitmesuguste sugestioonivõtete püüdsid kaasanimeste tundmusi suunata; tarkadeks peeti enamasti mehi, kes püüdsid ümbrust mõistuse kaudu, arukate nõuannetega mõjustada.

Nõidumine oli levinud kõigi soome-ugri rahvaste, eriti laplaste juures. Populaarsed olid ka Eesti nõiad. Siin olevat isegi teiste rahvaste esindajad nõiasõnu otsimas käinud.

Sõjas oli vaja mehisust, vaprust. Seda noortes ka kasvatati. Rahvaluule positiivsed tege-
lased on valmis võitlema rahva vabaduse ja hüvangu eest. On ilusaid rahvalaule, kus
ülistatakse meeste vaprust sõjas vaenlase vastu.

Ei mie jäta järele,
Ei mie anna peräle,
Seeni kui meil võit ja võimus.
Kui ka lõpva mie mehe,
Magama lät mie maleva,
Sis tule Soomest mie velle,
Ajava merde mie mõrdzigo (*Vana Kannel* I, lk. 152)

Läti Henriku kroonikas iseloomustatakse eestlaste sõjaväge “suure ja vahvana” (XV, 3),
kes “sõdivat vahvasti ja panevad kaua vastu” (XX, 2). Kurelastel olnud kombeks, et kui
mõni sõjakaaslane haavatuna maha langes, siis raius vend või lähem sõjakaaslane tema
pea maha, et ta vaenlaste piinata ja valudes vaevelda ei jääks. Läti Henrik kurdab, et
eestlased pärast seda, kui nendega on aastate jooksul kurnavaid lahinguid löödud, ikka
veel sirge seljaga käivad. Laulud ja legendid muistsetest kangelastest, kes oma rahva ka-
suks ja kaitseks vägitegusid sooritasid, kasvasid ka noortes uhkust oma rahva üle.

Oma saatusega leppivad ja passiivse elukäsitlusega rahvad poleks suutnud vaenlaste rün-
nakutele kaua vastu panna, kahtlemata oli selleks vaja julget ja enesekindlat ellusuhtumist,
võitlusvalmidust.

Vanades perekonnaballaadides kirjutatakse, kuidas Sakala vanem Lembitu kutsus oma
rahvast vabaduse eest võitlema kuni põlvepikkuste poisikesteni. Ja seda ka tehti. Esimene
aktiivne vabadusvõitlus kestis enam kui kakskümmend aastat ja kui olid langenud ka
põlvepikkused poisikesed, rauges sõda ainult seni, kuni oli üles kasvanud uus põlvkond.
Eeskujuandvat jõudu saadi vanadest lauludest, alistumatuilt eelkäijailt, keda oli jäädvus-
tatud laulupõimikutes. (Aarelaid, Jansen 1982). Kurdetakse, et tänaseks on sellest suhte-
liselt vähe järele jäänud. Meie rahvaluule pedagoogilised jõureservid on rahva elujõu ja
sisemise energia kogumisel jäänud suhteliselt tagaplaanile.

Rahvapedagoogika meetodid

Rahvapedagoogika põhiliseks ja kõige tõhusamaks meetodiks oli noorte vahetu lülitamine
täiskasvanute ellu, niihästi töösse, lõbustustesse kui ka usulistesse talitustesse. Nii harjusid
noored ühiskondliku eluga, kohanesid sellega loomulikult ja sujuvalt. See kujunes ühtlasi
nende oma eluks kõigi murede ja rõõmudega. Sel teel küpses nende ellusuhtumine,
arenesid tundeelu ja kõlblised hoiakud.

Läti Henriku kroonika andmeil elasid eestlased koos “suurtes ja ilusates külates”, 5–10,
kohati ka rohkem majapidamist ühes külas. See soodustas perede tihedat omavahelist
suhtlemist. Põhiliseks elamutüübiks oli rehetare. Ühesainsas akendeta toas, mida soojen-
das toanurgas suur ahi ja kuhu valgus tungis avatud ukse või õhtul põleva peeru kaudu,
elas sageli koos mitu perekonda. Sügiseti kuivatati ja peksti sealsamas vilja. Talvel võeti
sinna loomigi. Pikkadel talveõhtutel elati mitmekesisest elu. Hämaras toas koguneti sooja
ahju ümber. Mehed remontisid töövahendeid, parandasid põllutööriistu ja tegid muid
majapidamises vajalikke töid, naispere oli ametis ketrus-, kudumis- ja õmblustöödega.

Tütarlapsed aitasid villa kraasida, kindaid ja sokke kududa. Vanemad poisid abistasid mehi nende töödes, tõid kätte tööriistu ja materjali, nooremad hoolitsesid taret valgustavate peergude eest. Töö juures jutustati muinasjutte ja naljandeid, esitati mõistatusi, korrati vanasõnu. Puudulikult valgustatud tuba soodustas lopsaka fantaasia lendu muinasjuttudes kuuldud nõidadest, kollidest, röövlitest, aga ka vägimeestest ja sangaritest. Niiviisi kandusid rahva elutarkus, kõlbelised arusaamad ja veendumused noorte hulka.

Kõik toimus otsekui loomulikke ja vajalikke ülesandeid täites, üsna vähesse suunamise ja abistamisega. Ajapikku kujunesid ühise tegevuse pinnal kombed, mis reguleerisid kaunis rangelt inimeste omavahelist suhtlemist, eriti laste käitumist. Kujunesid kohusetunde ja au, hea ja kurja, õigluse ja ülekohtu mõisted. Paljud ajast aega korduvad kombed muutusid traditsioonideks, inimelu olulisteks komponentideks. Nendega alustati ja lõpetati töid ja tegevusi, põllutöid, jahilkäike ja kalastusretki, aga ka sünni- ja matusemenetlusi, kosjaskäike ja pulmi, mänge ning pidustusi. Traditsioonid raamistasid elu, kaunistasid, mitmekesistasid ja reguleerisid seda. Eriti tähtis osa oli traditsioonidel laste seostamisel vanema põlvkonnaga.

Mõne traditsiooni pinnal kujunesid ajapikku tabud. Tabuks nimetati keeldu, millest ülestumist uskumuse kohaselt karistavad üleloomulikud jõud. Tabudega muutusid inimestele kättesaamatuks, keelatuks paljud tegevused, toimingud, mida peeti jumaluste ja vaimude teotamiseks. Tabude tunnustamine aitas kindlustada, tõhustada üldinimlikke sotsiaalse käitumise norme. Eriti tähtsat osa etendasid nad laste elus: keeld kasutada tabuks tunnistatud sõnu, sooritada ühiskonnastasteid tegusid nagu oma pere või naabrite omandi kahjustamine või varastamine, loomade piinamine, linnupesade lõhkumine, looduse rüüstamine jne. Tabudega oli seotud näiteks leib. Leiva näol austati mitte ainult raskesti kättesaadavat "peatoidust", vaid ka raske töö kehastust, töö sümbolit. Leiva mõnitamist, põlgamist, hooletut kohtlemist tauniti rangelt. Mahapillatud leiba üles tõstes tuli seda suudelda, sellega oma hoolimatust "lepitada". Leiba lõikas kogu perele harilikult perekonnapea.

Tabule seisis lähedal laste hirmutamise. Lapsed olid uudishimu ja elevuse rahuldamiseks sageli valmis trotsima kõikvõimalikke ohtusid: metsas eksimine, jökke, järve või kaevu uppumine, järsakutelt varisemine jne. Vanemate keelud ja nõuanded-hoiatused jäeti sageli tähelepanuta. Niisugusel juhul võtsid vanemad appi hirmutamise, suurendamaks käsu-keelu mõju. Et lapsed ei läheks omapäi metsa, kus võis ära eksida või metsloomade saagiks langeda, hirmutati neid metsavaimudega, uppumisohtlikku vette minekut seostati näkkidega. Sageli hirmutati lapsi tontidega. Tont oli algselt süütu majavaim, hiljem hakati teda kujutama solvatud haldja, kummitusena, kes teeb inimestele halba. Lastele kirjeldati neid suurekasvuliste, karvaste olenditena, kes lapsi varastavad, piinavad, isegi ära söövad. Üks tavalisemaid lastehirmutisi oli koll: temaga hirmutamist nimetati mõnikord kollitamiseks. Koll oli soome-ugri rahvaste rahvaluules olend, kellesse oli läinud elus halvasti koheldud inimese hing ja kes end aeg-ajalt pahatahtliku vaimuna ilmutas. Eesti rahva-pedagoogikas esines juhtumeid, kus kollitamise efektiivsuse tõstmiseks võttis mõni täiskasvanu karvase kasuka ümber, hõõguva söe hammaste vahele ja teeskles kolli. Kohati tunti lastehirmutisena Viruskundra-nimelist olendit.

Kui hirmutamisega laste kuulekust ei saavutatud, võeti appi karistused. Laste loomulik lülitumine täiskasvanute ellu muutis kuuletumise, s.o eluliste ülesannete tõrgeteta täitmise enesestmõistetavaks ja välistas karistamise vajaduse, ammugi kehalise karistuse. Loodus-

rahvaste elu uurijad ei räägi laste karistamisest peaaegu üldse. Kui vaja, suunati laste käitumist tauniva pilgu või kaaslaste pilkava naeruga.

Arukate, tegelikus elus end õigustanud kasvatusmeetodite kõrval rakendati eesti rahvapädagoogikas loodusrahvastele omaseid maagilisi manipulatsioone. Üldiselt oli eesti rahvapädagoogika hoiak optimistlik, usuti kasvatusse jõusse, inimese kasvatatavusse. Kui aga mõni laps sündis äbarikuna või ei arenenud nii nagu teised, siis püüti seda seletada vihavaenlase nõidusega, “kurja silmaga”, mille mõjust loodeti vabaneda ainult vastunõidumisega. Pärast ristiusu levikut hakati selliseid lapsi pidama saatana lastega vahetusse-läinuteks ja nende suhtes asuti mitmesuguseid maagiavõtteid rakendama. Lähtekohaks oli usk üleloomulikesse jõududesse ja inimese võimesse neid jõude mõjutades tegelikkust muuta. Inimesi, kellel arvati neid võimeid olevat, peeti nõidadeks.

Kuivõrd lapse sünni, nimepaneku, hammaste kasvamise ja muude nähtustega seotud maagilistesse manipulatsioonidesse tõepoolest usuti, on küsitav. Mõnes peres harrastatakse neid ajaviitemänguna tänapäevalgi, ilma ei keegi nende mõjusse usuks. (Valk 1989).

Rahvapädagoogika sellisena, nagu eelnevalt kirjeldatud, kujunes põhiliselt muistse iseseisvusaja viimastel sajanditel. Pole põhjust arvata, et uue usu kuulutajate maaletungimise ja uue usu juurutamisega oleksid rahvausu ja rahvapädagoogika traditsioonid täiesti hääbunud. Eestlased võtsid ristiusu välised kombes mõnevõrra omaks, ilma et nad oleksid rahvausust, selle traditsioonidest ja kombestikust täielikult loobunud.

Seoses 1223. aasta ülestõusuga pöörduti kohe vana usu juurde tagasi: ristiusu kombe kohaselt maetud surnukehad kaevati välja ja maeti rahvausu kommete kohaselt uuesti, ennast ja oma elamuid pesti veega, et ristiusu mõjust vabaneda. Alles Jüriöö ülestõusu (1343–1345) mahasurumine muutis eestlased tõeliselt allutatud rahvaks.

PEDAGOOGILINE MÕTE EESTIS KATOLIIKLUSE AJAL

Katoliku kiriku haridustegevus Eestis

Katoliiklusega puutusid eestlased kokku juba üheksandal ja kümnendal sajandil või varemgi. Eesti kaupmehed ja muud meresõitjad kohtasid Rootsi randadel ja Ojamaa saarel väikeseid kirikuid, mis äratasid tähelepanu. Ka võõraste kaupmeeste saatel meie maalt läbi rännanud preestrid ja mungad äratasid eestlaste huvi. Taani ja Rootsi kirikujuhid suunasid aeg-ajalt oma esindajaid siia "paganaid" ristima. (Vahtre 1990).

Need esialgsed kokkupuuted katoliku vaimulikega jätsid eestlasi suhteliselt külmaks.

Eestlaste massiline ristimine algas koos Eestimaa sõjalise vallutamisega alates 1208. aastast. Koos Saksa, Taani ja Rootsi sõjameestega või nende kannul saabusid katoliku vaimulikud. 1227. aastaks oli Eestimaa vallutamine ja eestlaste ristimine lõpule viidud. Eestlased suhtusid sellesse üsna tõrksalt. Paljud pesid esimesel võimalusel ristimisvee maha, seda enam, et ristiti võõras keeles ja verise taplusega seoses. Eestlaste vaimne kultuur ja usuline kombestik olid kujunenud varem ja seepärast tõrguti võõrast usku vastu võtmast. Ajaloolased väidavad, et veel kolmsada aastat pärast ristimist pole põhjust kõnelda eestlastest kui tõelistest kristlastest (Kõpp 1959). Martin Lipp (1897) kirjutab: "Mitmeid katoliku kiriku pruuke täidetakse, aga sel on enam paganlik kui kristlik sisu. Nurga naene peab nüüd neitset Mariat oma aitajaks paluma, nagu ta enne Rõugutaja poole on õhanud."

Usuelu juhtimiseks Eestis loodi kolm piiskopkonda, mille eesotsas olid paavsti määratud piiskopid Tartus, Haapsalus (esialgu Pärnus) ja Tallinnas. Kõik kolm allusid peapiiskopile Riias. Piiskopile oli abiks enamasti kaheteistkümneliikmeline toomhärradest koosnev toomkapiitel.

Piiskopkonnad jagunesid kihelkondadeks. Kihelkonna üldjuhiks oli preester, kelle määras ametisse piiskop. Mõne mõisniku initsiatiivil ehitati kihelkonna kaugemasse ossa kabel, mida teenindas preestri määratud vikaar. Peale piiskopi õnnistatud kabelite oli linnavärvate ees, alevites ja elavamates liiklemiskohtades pühitsemata kabeleid juhusliku teenindamisega.

Peeter Põld oletab, et katoliikluse ajal olid olemas peaaegu kõik praegusaegsed kogudused. Martin Lipu andmetel oli katolikuaja lõpul Tartu piiskopkonnas 32, Saare-Lääne piiskopkonnas 31 ja Tallinna piiskopkonnas 34 kihelkonda. Suuremates kihelkondades oli ametis mitu preestrit, nendele olid abiks vikaarid. Tallinna suurtes linnakirikutes oli mitu altarit, igaühel oma preester.

Enamik preestreid tuli Saksamaalt, Rootsist või Taanist. Vähesed suutsid omandada eesti keele. Mõni kohaliku mõisniku poeg sai preestrihariduse välismaal ja valdas puudulikult eesti keelt.

Katoliku preestrite esmaseks ülesandeks oli kirikusisene jumalateenistus. Selle peamiseks vormiks oli ladinakeelne missa, millest kogudus pühapäeviti ja kirikupühadel osa võttis. Suuremates kirikutes kasutati lisaks preestritele ka poistekoori laulu: nii saadi kirikut kogudusega tihedamalt siduda. Suuremates kirikutes seoti jumalateenistused tähtsamate usupühade puhul protsessiooniga, millest võtsid osa poistekoor ja ka mõned koguduse liikmed.

Üldse domineeris katoliku jumalateenistustel liturgiline, pidulik külg, mille väline sära paelus kirjaoskamatu kogudust. Vaimulike tekstide, ka piibli tõlkimine eesti keelde oli muutuste kartusel keelatud.

Piiskop Johan Kõpp (1897) iseloomustas katoliiklikke jumalateenistusi järgmiselt: “Igal pool – kirikutes, kabelites, kloostrites – kõlab pidulik laul, tõuseb ohvrisuits taeva poole, piiskoppide, kanoonikute ja preestrite mitmevärviliste, isegi kullas ja hõbedas säravate rüüde saatel. Ristitud rahvas peab neist mitmekesisest usulisist toimingust osa võtma ilma võõrkeelsetest lugemistest ja lauludest aru saamata. Keskage se arusaama kohaselt on kultus oma suure mitmekesidusega ja pidulikkusega peamine rahva kasvataja.”

Kirik leppis sellega, et rahvas oli ristitud ja täitis väliseid kirikukombeid: käis kirikus, armulaua ja pihil, pidas kinni paastuaegadest, vormistas kiriklikult abiellumise, laste ristimise ja surnute matmise. Kirikut ei huvitanud peaaegu üldse, kuivõrd siiralt seda tehti.

Isegi rüütliid jäid enamasti kirjaoskamatuteks. Kui oli vaja allkirja anda, kasutati pitsatit või vastavat sõrmust. Juhtus, et ka mõned kõrgemad vaimulikud ei osanud käega allkirja anda. Vaimsest haridusest huvitati alles 15.–16. sajandil; siis kutsuti koduõpetaja või saadeti noormees välismaale õppima. Tütarlapsed õppisid kombeid ja elutarkust kas kodus või kloostrites.

14. sajandi lõpul ja 15. sajandil ilmnes katoliku kiriku elus mitmesuguseid väärnähtusi, mis kutsusid esile kirikust loobumise, sektide tekkimise, võitluse ametliku kiriku toreduse ja võimuahnuse vastu. Aastatel 1414–1418 Konstanziis (Saksamaal) peetud kirikukogul võeti vastu rida otsuseid, mis avaldasid mõju ka Eestile.

1422. aastal pidas Vana-Liivimaa rüütelkond oma maapäeva esimese istungi, kuhu olid kutsutud ka juhtivad kirikutegelased. Vastuvõetud otsuses rõhutati, et mõisnikud kindlustaksid talurahva laste kirikliku ristimise ja hoolitseksid, et seda “maha ei pestaks” ja rahvausu vaimus ei korrataks; preester õpetagu rahvale selgeks Meie Isa palve, usutunnistus, 10 käsku ja Ave Maria. Seda tehtagu suuliselt ja rahva emakeeles.

Kuus aastat hiljem, 1428. aastal Riias peetud kirikukogul arutati taas usulise kasvatus- küsimusi. Peapiiskop Henning von Scharffenberg kurtis, et talurahvas on oma kristlikust lunastajast ja pühakutest loobunud, kummardavat Pikset kui jumalat, otsivat abi looduse jõududelt, loomade, puude, kivide jms juurest. Süüdi olevat preestrite puudulik kasvatus- töö. Kogudustele saadetud ringkirjas kirjutab ta: “Midagi ei ole kirikule kahjulikum kui see, et kõlvatud karjased karja hoiavad ja et kõige uuemal ajal me oma suureks kur- vastuseks oleme teada saanud, et praegusel ajal võetakse preestrikohtadele mitte üksnes õpetamata, vaid – mis veel jõledam – keeletuid karjaseid, kes isegi nendele usaldatud lammaste keelt ei mõista /.../ siis määrame käesoleva käskkirjaga, et meie provintsi ordinaatorid ja prelaadid ning teised, kel preestrikohtade jagamisõigus, ei julgeks muid neile usaldatud preestrikohtadele lasta, neile valida, kinnitada või patroonide poolt ette- panduid sinna määrata, kui ainult kirjatundjaid, kes ka oma vanuse ja loomu poolest kõlvulised ja oma koguduse keelt oskavad. Lisame juurde, et juba ametis olevailt preest- ritelt, kes tunnevad puudust maamurde (*idiomatis*) mõistmises, võetakse ära nende preestrikohad /.../ kui nad ei võta endale teos ja sõnas kohaseid kaplaneid, kes nende asemel kasulikul viisil peaksid püha jutustamisametit.” (Amelung 1885).

Raskete karistuste ähvardusel keelas peapiiskop vaimulikel mistahes kirikuraamatute ladina keelest maakeelde tõlkimise. Kompromissina lubas ta preestritel maakeeles jutlusi pidada.

Katoliiklust kritiseerisid Euroopas kaunis teravalt humanistid. Humanismi ja katoliikluse liitu propageeris “Ühise elu vendadeks”, mõnikord ka “Koolivendadeks” nimetatud organisatsioon, mille tegevus arenes kõigepealt Hollandis ja Põhja-Saksamaal. Selle organisatsiooni liikmed elasid koos nagu mungad kloostris, kuid eirasid kloostrielu ranget režiimi ja katoliikluse mõningaid dogmasid (nt pärispatu dogmat). Nad propageerisid ilmaliku hariduse levitamist ja selleks koolide asutamist. Eriti tuntuks said koolid Deventeris (Hollandis), Liège’is (Belgias), Münsteris (Saksamaal). Nendes koolides või nende mõjusfääris õppinud preestrite kaudu kandus vastavaid ideid ka Eestisse.

Rostockis ja Bolognas humanismisõbraliku hariduse saanud Saare-Lääne piiskop Johannes III Orgas (piiskop 1491–1515) konstateerib, et seal, kus preestrid on loiid ja hooletud, on ka rahvas rikutud. Ta nõudis, et preestrid igal pühapäeval kogudusele eesti keeles Meie Isa palvet, Ave Mariat ja 10 käsku õpetaks. Koguduse liikmeid, kes õppida ei taha, kästi ihunuhtlusega karistada.

Johannes III Orgase ideid arendas edasi Johannes IV Kyvel (oli piiskop 1515–1527). Ta koondas rahvale õpetatavad tekstid preestritele tutvumiseks kokku, varustas need lühikeste seletustega ja esitas 1517. aastal sinodile heakskiitmiseks (sellest on käibele läinud ekslik arvamus, nagu oleks Johannes IV Kyvel need tekstid katekismusena trükkis välja andnud). Saare-Lääne maapäeval 1521. aastal nõudis Johannes IV Kyvel mõisnikelt, et need aitaksid rahvast usuliselt kasvatada. Iga mõisnik pidagu ülal üks “vaene”, kes eelmainitud usulisi tekste lastele õpetaks. Kohati olevat sellel taotlusel olnud edu (kõstrikooli alged). Ka teistes piiskopkondades hakati eestikeelseid jumalateenistusi pidama ja lastele usuõpetuse algeid emakeeles õpetama. Levis nõue, et 18-aastaseks saanud noored vähemalt ülestõusmispuhal pihile ja armulauale tuleksid. Pereisadelt hakati nõudma, et nad oma lapsi ja kodakondseid kodus palvetama õpetaksid. Kes ennast kristlikult laulatada ei lase, seda peab kirikupostis karistatama.

1509. aastal nimetas paavst Liivimaa peapiiskopiks “Ühise elu vendade” vaimus kasvanud Jaspar Linde, kes püüdis kirikuelu mitmeti uuendada. 1512. aastal taotles ta Liivimaa maapäeval kas Tartusse või Pärnusse Deventeri kooli taolise kõrgema õppeasutuse avamist, kus preestrid ajakohase ettevalmistuse saaksid. Maapäev lükkas otsuse vastuvõtmise edasi. Samasuguse ettepaneku tegi oma piiskopkonna sinodil Johannes IV Kyvel. Asuti kooli jaoks raha koguma, üritust organiseerima ja juhtima kutsuti Rostocki humanist Egbert Harlem. Kooli asukohaks planeeriti Vana-Pärnu. Liivimaa rüütlike maapäev arutas küsimust mitmel korral; kartes suuri kulutusi ja lähenevat luterlikku reformatsiooni, võeti 1522. aastal vastu eitav otsus. Johannes IV Kyvel omalt poolt kinkis Saare-Lääne piiskopkonna toomkapiitlile piisava rahasumma paari noormehe saatmiseks Saksamaale preestriks õppima.

Katoliikluse arenedes süvenes ristiusu antagonistlik käsitus jumala ja kuradi, taeva (paradiisi) ja põrgu vahel. Tekkis uus kujutelm hauatagusest õndsusest paradiisis ja piinadest põrgus. Surma ja haigusi hakati tõlgitsema personifitseeritud olenditena. Tekkisid kujutlused tontidest ja inglitest, sortsidest ja vaimudest jne.

Hiliskatoliikluse mõjul hakkas domineerima üksteisega vastuolus olevate kujutelmade suur hulk. See mõjutas eriti noorsoo maailmavaatelist kujunemist. Läänest tunginud sün-

gete kujutelmade, ebaus ja maagia vool leidis soodsa pinna, püüdes välja tõrjuda eestlaste uljast, elujaatavat ja eluröömsat maailmavaadet. (Eesti ajalugu II, 1937).

Preestrite järelkasvu kindlustamiseks ja oma ideede levitamiseks vajas kirik koole. 789. aastal fikseeriti Aacheni sinodil toomkoolide tegevuse ülesanded, sisu ja korraldus. Mõnikümmend aastat hiljem kinnitati Fulda kloostri ülema Hrabanus Mauruse (776–856) koostatud katoliikliku pedagoogika käsiraamat. Nii määrati toomkoolide tegevuse sisu enam-vähem üldiselt kindlaks. Iga toomkiriku juurde nähti ette toomkool, mida juhib üks toomkapiitli liikmetest, enamasti toomskolastikus.

Friedrich Amelung oletab, et kuna Eesti toomkirikutel olid toomkapiitlid olemas Tartus 1250., Tallinnas 1266. ja Pärnus 1257. aasta paiku, siis töötasid neil juba ka toomkoolid. Kuna Vana-Pärnu hävis 1263. aastal tules, viidi sealne toomkapiitel koos kooliga üle Haapsallu (1280. aasta paiku).

Pole selge, kellest koosnes toomkoolide õpilaskond. Rüütlite lapsi tuli sinna väga harva. Preestritel ja teistel vaimulikel perekonda, seega ka lapsi olla ei võinud. Kuna õppekeeleks oli ladina keel, oli ka eesti talurahva laste pääs sinna raske. Küllap tuli peamiselt linnakodanike – kaupmeeste, käsitööliste, ametnike lapsi, orbusid, kloostrite, suurmaapidajate ja vaimulike endi kasulapsi.

Kõik õpilased elasid internaadis kiriku koguduse ülalpidamisel. Õppetöö vaheaegadel saadeti neid mõnikord koolile annetusi koguma.

Õpetajateks olid harilikult toomkapiitli liikmed. Kuna neil puudusid laste kasvatamise kogemused, käitusid nad sageli rangelt, liialdasid karistustega. Hiljem, eriti suuremates koolides, hakati õpetajateks kutsuma sellekohase ettevalmistuse saanud isikuid. Võrdlemisi palju õpetajaid tuli välismaalt, eriti Saksamaalt. Samuti saadeti andekamaid õpilasi pärast alghariduse saamist välismaale õpinguid jätkama.

Õppetöö toomkoolis kestis nooremal astmel 7–8 aastat. Kes soovis saada preestriks või õpetajaks, pidi õppima veel 7–8 aastat. Mida õpetati, pole tänaseni täpselt teada. Mõned toomkooli ajaloo käsitlejad räägivad *triviumist* kui noorema astme ja *quadriuiusest* kui vanema astme õppekompleksist. Neid klassikalise kooli termineid ei saa toomkooli üle kanda. Triviumi sisu – grammatika, retoorika ja dialektika – ei mahu toomkooli raamidesse. Tavalises toomkoolis pandi pearõhk ladina keele, ristiusu põhiseisukohtade, usukommete, katekismuse ja kirikulaulu õpetamisele. Paremal juhul suudeti ehk käsitleda ka pühakute elulugusid ja väärdõpetuste kummutamist. Palju energiat kulus ristiusu tähtsamate tekstide, palvuste ja kirikulaulude päheõppimisele. Õpilased võtsid osa paljudest kiriklikest teenistustest ja protsessioonidest, aitasid neid laulmisega sisustada.

Peamiseks õppemeetodiks oli õpitava mehaaniline päheõppimine; sunnimeetodina kasutati ohtrasti kehalisi karistusi. Osavamad õpetajad kasutasid praktilisi harjutusi. Mõnes koolis rakendati ka vaimuliku sisuga näidendeid.

Kõlbelises kasvatuses pandi pearõhk alandlikkuse, kuulekuse, jumalakartlikkuse kasvatamisele. Distsipliin oli range. Kuna kasvandikud elasid ühiselamus, oli kerge nõuda askeetlikku eluviisi, loobumist ilmalikest meelelahutustest. Loomulik oli osavõtt igapäevastest palvetundidest. Õppetöö toimus ladina keeles. Õpikud puudusid. (Trükitehnikat hakati ulatuslikult kasutama 15. sajandi teisel poolel.) Eestisse jõudis trükitud raamat alles 1470. aastal.

Katoliiklike toomkoolide tegevus lõppes orduriigi kokku varisedes Liivi sõja ajal. Niipea kui 16. sajandil tekkisid protestantlikud (luterlikud) linnakoolid, hakkasid toomkoolid hääbuma. Ainult Tallinna toomkool säilitas oma nime ja jätkas luterliku gümnaasiumitaolise saksakeelse õppeasutuse tegevust 1940. aastani.

Pärast 1422. ja 1428. aastal Valgas ja Riias toimunud koosolekuid asutati siin-seal 1–2-aastase õppeajaga kirikukooled. Mõned preestrid tegelesid kirikulaulu õpetamisega. Peale selle õpetati Meie Isa palvet, usutunnistust, Ave Mariat jm. Enamasti tehti seda saksa keeles; oli ka neid, kes riskisid kasutada eesti keelt. Õpetajateks olid kaplanid, preestrid või spetsiaalselt kutsutud õpetajad. Liivi sõja tingimustes lõpetasid need koolid tegevuse, võib-olla läks mõni juba varem luteriusu kiriku käsutusse. Mõni üksik jätkas tööd Poola valitsuse alla sattunud Liivimaal, näiteks Tartu Jaani koguduse eesti õppekeelega kool 16. sajandi lõpul pastor Cristoph Bergi juhtimisel. Jesuiidid vangistasid pastori, kuid vabastasid ta 1590. aastal. 1596. aastal töötas koolis M. Neuberger, 1610. aasta paiku Bartholomäus Gilden, kes oli pärit Tartust, kuid hariduse saanud Saksamaal. 1616. aastal sundisid jesuiidid Bartholomäus Gildeni Tartust lahkuma; ta jätkas õpetamist Järvamaal (Peetris), hiljem Virumaal (Jõhvis).

15. sajandil hakkas kaubandus ja käsitöö linnades jõudsalt arenema. See soodustas linnade iseseisvumist. Tallinnas hakkas raad linna juhtimist kirikuvõimult üha enam üle võtma. Raadi toetasid ka käsitööstunftid. Tekkis vajadus teistsuguse hariduse järele kui toom- ja kloostrikoolid pakkusid. Tekkis uus koolitüüp – linnakool. Linnavalitsuste initsiatiivil hakati selliseid koole asutama peale Tallinna ka Narvas (1501), Pärnus (1520), Paides (1529) ja Tartus (umbes 1550).

Tallinnas oletatakse linnakooli olemasolu juba 1372. aastast alates. Kindlad teated on olemas Tallinna linnakooli asutamisest 1428. aastal Oleviste kiriku juures (alustas tegevust 1432). 1437. aastal on kool olnud ka Niguliste kiriku juures.

Õppetöö linnakoolides (vähemalt nooremates klassides) toimus saksa (nn alamsaksa) keeles ja seepärast nimetati neid koole mõnikord saksa koolideks. Peale usuõpetuse õpetati saksa keelt, käsitööd, kaubanduse ja linnavalitsuse juhtimist. Paljud lõpetajad läksid end kaupmeeste ja käsitöömeistrite juurde täiendama. Õpetajateks kutsuti sageli kohalikke raacametnikke, vilunud majandustegelasi, muidugi ka vaimulikke.

Linnades, eriti Tallinnas ja Tartus hakkasid mõned ettevõtlikud mehed kas oma kodus, mõnes kõrvalises hoones või isegi väljakul õpihimulistele noorukitele vastava tasu eest arvutamist, mõõtmist, lugemist, suhtlemist, mõnikord ka kirjutamist õpetama. Õppetöö nendes nn nurgakoolides toimus enamasti kas saksa või eesti keeles.

Katolikuaegsed haridustingimused Eestis ei rahuldanud siinse aadlinoorsoo huvisid ja vajadusi; üsna paljud neist siirdusid Läänc-Euroopasse õppima, eriti kõrgharidusest huvitatud noored. Aastail 1367–1425 on Praha, Kölni, Heidelbergi, Erfurdi ja Rostocki ülikoolides õppinud 167 liivimaalast. Küllap lisandus neile ka Tallinnast pärit noori. Ainuüksi Rostocki ülikoolis on immatrikuleeritud aastatel 1485–1513 123, 1523–1565 106 ja 1565–1596 116 Liivimaalt pärit noormeest. (Andresen 1985). Välismaal õppinute hulgas on olnud ka eestlasi. Üks neist on olnud Tallinna käsitöölise poeg Johann Pulck, kes 16. sajandi algul õppis Rostockis, hiljem töötas Haapsalu toomkoolis toomskolastikuna. Umbes samal ajal on Saksamaal õppinud Tallinnast pärit Hans Kuhn, kes oli Harjumaal Jüri kihelkonnas preester (suri 1549).

Kloostrikoolid

Katoliikluse levitamisel ja tema huvide kaitsmisel etendasid tähtsat osa kloostrid. Neid asutati ka Eestis. Katoliikluseaja lõpul oli Eestis neljal mungaordul 12 kloostrit. Enamik neist olid eraldi kas munga- või nunnakloostrid; segakloostrina oli tuntud Brigitta ordu klooster Pirital (asutati 1407). Eesti kultuurielu seisukohalt oli mõnevõrra tähtsust ka 1473. aastal Eesti naabruses asutatud kreeka-õigeusu kloostri Petseris. Ainult mõne üksiku kloostri kohta on andmeid koolide olemasolust nende juures.

Munkadeks ja nunnadeks tulid enamasti elus pettunud, raskustesse sattunud või usulisse ekstaasi kaldunud inimesed. Esialgu oli nende hulgas aadlikke ja muid majanduslikult kindlustatud isikuid, kes aitasid kaasatoodud varanduse eest kloostreid ehitada. Eestlasi oli nende hulgas vähe. Kloostritesse sattus mõnikord ka kodutuid lapsi, kellest osa suunati toomkoolidesse.

Enamik kloostreid nõudis, et mungaks või nunnaks tulijad läbiksid kõigepealt ettevalmistava õppe, mida juhtisid kloostri vanemad, nimekamad liikmed. Suuremates kloostrites korraldati noviitsidele (uustulnukatele) kolmeaastane vastuvõtukool. Eestis on selliseid andmeid teada ainult Tallinna dominikaani kloostri kohta.

Osa dominikaani ja frantsiskaani ordu munkasid ei elanud pidevalt kloostris, vaid liikusid nn kerjasmunkadena rahva hulgas. Rahvaga suhtlemiseks õppisid nad eesti keelt. Nende ülesandeks oli levitada rahva hulgas katoliku usku ja kaitsta selle puhtust, võidelda sektantlike väärtõpetuste või rahvausu igandite vastu. Sageli ulatusid nad sinna, kuhu kiriku mõju ei küündinud. Neile olid antud privileegid, mis lubasid jutlustada, missat pidada, soovijaid pihile võtta. Kerjasmunkade suureks eeliseks oli, et nad elasid rahva hulgas, tundsid selle kombeid ja raskusi. Nad levitasid ka ilmalikus elus kasulikke teadmisi ja oskusi nagu inimeste ja loomade ravimine, kasulikud põllumajanduslikud võtted, lastekasvatamine ja paljud muud argielu probleemid. Neile endile korraldati kloostrites sellekohaseid õppusi.

Välismaalt on teada, et paljud kloostrid võtsid enda juurde noori ilmikuid, et neid mitte ainult usuliselt, vaid ka teaduslikult ja kõlbeliselt harida, eluks ette valmistada. Eestis on selliseid andmeid teada ainult Tallinna dominiiklaste kloostri kohta.

Tallinnas 1229. aastal asutatud dominiiklaste klooster on Eesti kultuuriellu jätnud sügavaid jälgi. (Toot-Marran 1971). Jõukate linnakodanike hulgast tulnud munkade toetus laiendas kloostri tegevust, võimaldas ehitada korraliku hoonestiku, rajada kirik, koole jm. Munkade hulgas oli ka eestlasi. 15. sajandi keskel oli isegi kloostriülemaks eestlane Henricus Carvel. Kloostri kirikus peeti aeg-ajalt eestikeelseid jumalateenistusi. 1246. aastal asutati kloostris kool, kuhu võeti õppima ka linnakodanike lapsi. Kes tahtis mungaks jääda, pidi läbima kolmeaastase teoloogiakursuse. Mõnel perioodil oli kursusel isegi kolm õpetatud lektorit. Õpilaste hulgas oli sageli eesti poisse. Mõnikord tekkis kloostri linna raega tüli, kuna raad ei tahtnud, et kloostrikooli värvati linnakodanike lapsi, mis ahendas linna- ja toomkooli tegevust.

Dominiiklaste kaudu kandus Eestisse skolastilise filosoofia mõju. Nende kloostri munk Mauritius (oletatavasti eestlane) viibis aastatel 1268–1271 Kölnis ja Pariisis, tutvumaks tol ajal Läänes levinud filosoofiaga. Kölnis oli ta kaks aastat skolastilise filosoofia tähtsaima esindaja, dominiiklase Albertus Magnuse (1193–1280) õpilaseks. (Kuulatud loengute konspekti säilitatakse Tallinna linnaarhiivis.) Aasta hiljem õppis ta filosoofiat Pariisis.

(Tool-Marran 1971). Tallinnasse naasnuna oli Mauritius kloostrikooli õpetajaks, mõnda aega ka kloostriülema abiks.

Kloostri oli suur raamatukogu paljude teostega, eriti filosoofia ja loodusteaduste alalt.

Peale Tallinna dominiiklaste kloostri pole teised kloostrid Eesti kultuuriellu, eriti pedagoogilise mõtte arengusse sügavaid jälgi jätnud.

Jesuiitide kolleegium Tartus

Abistamaks katoliku kirikut võitluses sektide ja igat liiki ketserluse vastu asutati Hispaania eruohvitseri Ignatius Loyola (1495–1556) algatusel 1534. aastal Jesuiitide Ordu (*Societas Jesu*). Selle mõju levis kiiresti. Veel tänapäevalgi tegutseb ta elavalt katoliku maades.

Jesuiitide peamiseks tegevusalaks oli noorsoo kasvatamine ranges ustavuses katoliku kirikule. Aluseks oli seejuures paavsti kinnitatud juhend *Ratio studiorum*. Et juhtivat haritlaskonda oma mõju all hoida, peeti silmas kesk- ja kõrgemat haridust.

Jesuiitide koolides rõhutati auahnuse, enesearmastuse, häbi, kohusetunde arendamist. Laialt oli levinud õpilastevaheline võistlus, üksteise järele valvamine, pealekaebamine. Kehalised karistused asendati häbistavatega nagu eesli pead meenutava peakatte (*asinus*) kandmine, halvustavate hüüdnimede andmine, häbipinki istuma panek jm. Samal ajal rakendati ka ergutusi nagu aumärkide ja aukirjade andmine, aupinki istuma panek, nime paigutamine autahvlile jm. Suurt rõhku pandi kehalisele kasvatusele ja mängudele. Mitte ainult koolides, vaid linnatänavatelgi korraldati karnevale, müsteeriume, teatrietendusi. Õppetöös pandi rõhku õppetunni heale metoodilisele struktuurile, kordamisele, näitlikustamisele, kontrollimisele, distsipliinile. Õpetajatelt eeldati head pedagoogilist ettevalmistust.

Ajal, mil Lõuna-Eesti kuulus katoliikliku Poola koosseisu (1582–1625), kus jesuiitidel oli suur võim, töötas nende kolleegium ka Tartus. Oletatakse nende tugipunkti olemasolu ka Viljandis ja Pärnus.

1583. aasta kevadel saabus Tartusse 4 jesuiidipaatri ja 2 ilmikvenda, kes rajasid siia oma kolleegiumi. Otsekohe pandi alus ladinakeelsele gümnaasiumile ja kaks aastat hiljem (1585) tõlkide seminarile. Õpilaste arv seminaris oli väike, kõikus 10 ümber. Koolitati eesti, vene, soome ja rootsi keelt valdavaid jutlustajaid ja tõlke. Õppijate hulgas oli ka eestlasi.

Gümnaasiumis nähti ette 5 klassi (7 õppeaastat); 4. ja 5. klass töötasid kumbki 2 aastat. Õppimist alustajad pidid oskama ladina keeles lugeda ja kirjutada. Esialgu asus tööle ainult alamaste (kolm esimest õppeaastat). Kasvandikke tuli peamiselt Poolast ja Leedust. End luterlasteks pidavad sakslased ja eestlased ei hoolinud jesuiitide katoliiklikust haridusest. Mõned eestlased gümnaasiumis õppijate hulgas siiski olid. Gümnaasium alustas tööd 30 õpilasega, hiljem kõikus nende arv 60–80 ümber, viimastel aastatel jäi õppijate arv üsna väikeseks.

Õpetajateks olid jesuiidipaatriid ja orduvennad, nooremates klassides ka mõned kolleegiumis elanud ilmikvennad. Rektoriks oli pikemat aega Hollandist pärit Thomas Busacus (Buys), kes kuni surmani (1591) oli Tartu jesuiitide pealik. Ta õppis kõnelema eesti keeles ja pidas eestikeelseid jutlusi.

Tartusse tulles oli jesuiitidel kaugemaidki eesmäärke. Siitkaudu loodeti edasi tungida Venemaale, võimaluse korral Soome. Koosseisu ja raha vähesus neid võimalusi ei avanud.

Rahva tähelepanu võitmiseks korraldasid Tartu jesuiidid paar rahvapidu. 1595. aastal toimus nende korraldusel üldrahvalik tänavapidu garnisoni ja gümnasistide osavõtul orkestri ning näidendiga. 1600. aastal lavastati tänavanäitelaval draama “Kristuse ihu”.

Rootsi-Poola sõja ajal jesuiitide tegevus Tartus katkes (1600–1603), paatrid vahistati ja viidi Rootsi, tegevus sai jätkuda alles 1611. aastal.

Katoliikluse levitamisel oli eesti keeles jutlustavatel jesuiitidel küllaltki hea menu, eriti lihtrahva hulgas. Osa luterlastest sakslasi ja eestlasi suhtus neisse siiski vaenulikult. Pärast seda, kui Eesti läks tervikuna Rootsi riigi valdusesse (1625), jesuiidid pagendati. (Helk 1977, Kivimäe 1995).

Tartu jesuiitidel oli katoliikluse levitamisel märkimisväärne edu. Nad tegid seda eesti keeles ja leidsid eriti lihtrahva hulgas rohkesti tähelepanu. Aktiivsed olid nad ka eestikeelse vaimuliku kirjanduse väljaandmisel.

Üheks energilisemaks katoliku kirjanduse eesti keelde tõlkijaks oli kolleegiumi juht, Hollandist pärit preester Thomas Busaeus, kes eestindas katoliku katekismuse, lisas sellele mõned palved ja kirikulaulud. Raamat ilmus 1585. aastal, üht eksemplari sellest säilitatakse praegu Vilniuse Ülikooli raamatukogus. L. Boierus avaldas vaimuliku manitsuse *Estonici* (1587), W. Buccius (Buck) *Institutiones esthonicae* (1622). 1622. aastal ilmus kollektiivse tööna kirikuteenistuse käsiraamat (preestritele) *Agenda parva* (1622). Käsikirjadena on säilinud J. A. Welheruse tõlgitud vaimulikke tekste.

Hoolimata sellest, et jesuiitide tegevus Eestis kestis suhteliselt lühikest aega ja oli väliste jõudude poolt häiritud, jättis nende tegevus eestlastele eriti kasvatuses osas suhteliselt olulise pärandi. Nende koolikombed ja noorukite rakendamine rahvalike ürituste läbiviimisel jätsid sügavaid jälgi ja leidsid hiljem kasutamist enam kui ametliku kiriku pärand.

Katoliiklikud ladinakeelsed jumalateenistused jäid rahvale arusaamatuks, suhteliselt võõraks. Balthasar Russow kirjutab oma kroonikas, et veel 16. sajandil ei tundnud suurem osa eestlasi, hoolimata preestrite ja munkade selgitustööst, ei kristlikku abielu ega laste ristimist. Katoliku preestrid ja kaplanid suhtusid eestlaste rahvausu ja rahvapedagoogika avaldustesse üsna ükskõikselt ega pidanud nendega olulist võitlust. Koolihariduse said vaid üsna vähesed eestlased. Eestlaste paganliku usu sugemed segunesid sageli ristiusuga, pühakute teenimine muutus mõnikord paganlikuks ohverdamiseks (Mikael – Mihklipäev, Katarina – Kadripäev, Johannes – Jaanipäev jne). Ristiusu sisu jäi seejuures rahvale võõraks, paganausu kaotamine rahva mõtteilmast jäi tahaplaanile. Rahvale meeldisid küll katoliku vaimulike kirevad protsessioonid, liturgilised jumalateenistused, kuid nende sisusse ei tungitud. “Katoliku kuue on rahvas selga pannud /.../, aga selle all on paganus oma elu ja oluga mitmetpidi elutsema jäänud,” kirjutab Martin Lipp.

Kui mitte arvestada jesuiitide kolleegiumi lühiaegset tegevust Tartus ja dominiiklaste kloostri tegevust Tallinnas, siis võib väita, et eesti koolihariduse ja rahvapedagoogika arengule on katoliikluse ligi kolmesaja-aastase tegevuse mõju olnud suhteliselt tühine.

PEDAGOOGILINE MÕTE EESTIS ORTODOKSSE LUTERLUSE AJAL

Luterluse juurdumine Eestis

Humanismi hoogne areng ühelt poolt ja katoliikluse jäik dogmatism teiselt poolt andsid 16. sajandi alguses hoogu mitmesuguste usuliste protestiliikumiste, sektide arengule. Enamik neist olid demokraatliku iseloomuga, taotledes usulise kirjanduse kättesaadavust rahvale, jutluste emakeelsust ja jutlustajate valitavust koguduse poolt, pidulike ja kulukate jumalateenistuste asendamist lihtsate rahvalike palvustega. Lääne-Euroopas etendas neis liikumistes kesket osa Martin Lutheri juhitud protestantlus.

Martin Luther (1483–1546) oli endine katoliiklik munk, Wittenbergi ülikooli filosoofia-, hiljem teoloogiaprofessor. Koos sama ülikooli professori Philipp Melanchtoniga (1497–1560) koostas ta 1521. aastal uue usutunnistuse alused. Samal aastal pani paavst ta kirikuvande alla. 1530. aastal esitati luterliku usutunnistuse viimistletud tekst Augsburgi riigipäevale. Selle järgi on dokumenti hakatud nimetama Augsburgi usutunnistuseks, mis on praeguseni luteriusu kiriku alusdokumendiks.

Hoolimata katoliku kiriku vastuseisust levisid luterliku usutunnistuse ideed kiiresti. 1555. aastal sõlmisid katoliiklikud ja luterlikud vürstid Augsburgis nn usurahu, mille kohaselt võis iga valitsus otsustada, milline usk tema riigis kehtima jääb (*Cuius regio, eius religio*).

Mitmes riigis, ka Rootsis, muudeti luterlus riigiusuks; sellega kujunes ilmlik riigivõim ühtlasi ülimaliks kirikuvõimuks. Riigivõimu huvi usuliste ideede levitamise vastu põimus ilmaliku rahvahariduse levitamisega, ilmalik rahvaharidus omakorda ei saanud ignoreerida usu põhiideid.

Katoliiklusega võrreldes oli luterlusel hariduse alal mitu olulist eelist.

Üheks olulisemaks eeliseks oli jutluste ja muude kirikutalitluste emakeelsus. Kogudusele arusaadavas jutluses oli pastoril võimalus rahvast õpetada ja manitseda, tutvustada aktuaalsete ühiskondlike probleemidega, teha teatavaks päevakohaseid fakte. Jumalateenistused muutusid sisukamateks ja huvitavamateks, kogudus sai neis palve ja lauluga aktiivselt osaleda. See stimuleeris pastoreid rahva laulmis- ja lugemisoskust arendama, lauluning palveraamatuid levitama. Luterlikus haridustegevuses oli laulmise õpetamine tähtsal kohal. Tallinna Pühavaimu koguduse pastor Georg Müller manitses oma kogudust juba 16. sajandi lõpul laulma õppima ja kodus kogu perega laulma. Köstrikoolides oli laulmise õpetamine alati tähtsal kohal.

Kuna luterlikud koolid ja kirjandus olid esialgu algastmel, soovitas M. Luther uue usutunnistuse levitamiseks kasutada suulist selgitustööd. Peale jutlust lugegu pastor kogudusele aeglaselt ette katekismuse peatükke ja selgitagu nende sisu. Koguduse liikmete kodusid külastades õpetagu pastor lastele ja täiskasvanutelegi katekismust. Külastustel kontrollitu, kui kaugele on jõutud. Kohe, kui hakati kõstreid ametisse seadma, tehti katekismuse õpetamine nende esmaseks ülesandeks. Kui trükiti M. Lutheri tõlgitud piibel, tuli kogudust tutvustada ka sellega.

Luterlus oli meelsuse, isiklike veendumuste, mitte rangete seaduste ja ettekirjutuste religioon. Maise elu suunamisel ja väärtustamisel tuli askeetlus (munklus, paastud, vaimulike seksuaalne ahistamine) asendada loova, rikastava tööga. Lootus raha eest ostetavatele

patukahetsuskirjadele tuginedes oma elukäiku juhtida tuli asendada ausate püüdlustega ja siira usuga jumala heldusesse.

Kasvatuse eesmärkide püstitamisel lähtus luterlus peamiselt humanistlikust pedagoogikast. Vastavalt sellele oldi rangelt kehaliste karistustega liialdamise vastu, need soovitati asendada isiksust austava sõnalise veenmisega. Rahvakoolide osas soovitas Luther loobuda õpilaste paigutamisest ühiselamutesse. Lastel peaks jääma aega kodusteks töödeks ja ameti õppimiseks. Üldse paistis luterlikus pedagoogikas silma laste koduse kasvatuse rõhutamine: perekonna ühised hommiku-, õhtu- ja söögipalved, ühine vaimulike laulude laulmine ja vaimuliku kirjanduse lugemine pereringis jne. Kuna Vana Testamendi tekst oli heebre-, Uue Testamendi tekst kreeka-keelne, soovitas Luther haritlasi ettevalmistavates koolides nendest keeltest mitte loobuda, muidugi mitte ka ladina keelest kui selle ajastu käibekeelest.

M. Lutheri lähim kaastööline Ph. Melanchton koostas luterliku koolikorralduse kava, mis oli luteriusu maades, ka Eestis, mitme sajandi jooksul koolisüsteemide rajamise aluseks. See kava nägi talurahva ja linnakehvistu laste jaoks ette emakeelsed köstrikoolid, kus piirduti lugemise, katekismuse ja kirikulaulu õpetamisega. Paremat haridust taotlevatele lastele nähti ette 1–2-aastase kursusega saksakeelsed linnakoolid ühe õpetajaga (nn saksa-koolid), kus valmistati ette ka tulevase keskhariduse taotlejaid. Keskhariduse andmiseks kavandati ladinakoolid (nimetati ka triviaalkoolideks või partikulaarkoolideks), kus õpilased õppisid vastavalt edasijõudmisele kolmes rühmas, igal rühmal 1–2-aastane kursus, õppekeeleks ladina keel. Need koolid allusid riigivõimule. Riigiametitesse ja kõrgkoolidesse (ülikoolidesse) astujate ettevalmistamiseks nägi plaan ette 8-klassilised ladinakeelsed gümnaasiumid. Esimese luterliku gümnaasiumi rajas 1538. aastal Johannes Sturm Strassburgis.

Eestisse jõudis luterlus varsti pärast selle tekkimist Saksamaal. Ergutusi tuli Riia kaudu, kus juba 1521. aastal hakati mõnes kirikus jutlusi pidama luterlikus vaimus. Tallinnas tegid seda 1523. aastast alates pastorid Johann Lange, Matthias Friedrich Hesse, Tartust pagendatud H. Marsov. 1524. aastal tungis linnakehvistu kirikutesse ja kloostritesse, hävitades ja lõhkudes seal maale ning katoliiklikku sümbolikat. Reformatsiooni toetav raad nimetas M. Fr. Hesse piiskopiks ja pani temale vastutuse korra eest kirikuelus. Järgmisel, 1525. aastal saadeti mungad linnast välja, kloostrid suleti. Tallinnast levis uus liikumine Põhja-Eesti linnadesse, osalt ka maale.

Veelgi tormilisemaks kujunes reformiliikumine Tartus. 1523. aastal tuli Riist Lutheri mõttekaaslane H. Marsov; piiskopiga kooskõlastamata määras raad ta Maarja koguduse pastoriks. Katoliiklikult meelestatud koguduses tekkis ärevus. Piiskop sundis H. Marsovi Tartust lahkuma. Aasta pärast saabus Valmierast välja saadetud anabaptist Melchior Hoffmann, kes ründas oma jutlustes teravalt paavsti, preestreid, munkasid ja rüütleid; tulvat luua uus ühiskond, kus pole nälga, häda ega viletsust. Kui teda taheti piiskopi korraldusel vahistada, reageeris rahvas sellele kirikute ja kloostrite rüüstamise, munkade väljaajamise ja mitmesuguse omavoliga. Toomkiriku ründamisel sai 4 inimest isegi surma. Peagi sunniti M. Hoffmann Tartust lahkuma. Pärast seiklemist Saksamaal ja mujal lõpetas ta oma elu Strassburgi vanglas.

Teistes linnades toimus reformatsioon mõõdukamalt. Linnavalitsused pooldasid seda; 1524. aastal sõlmisid Riia, Tallinna ja Tartu raed kokkuleppe reformatsiooni kaitseks. Maakogudustes lahenes olukord enamasti nii, et kord peeti katoliku vaimus saksakeelne,

teine kord luterlikus vaimus eestikeelne jutlus. Talurahvas oli reformatsiooni poolt, Saksa-maa talurahva ülestõusudest hirmutatud mõisnikud olid vastu. Mõisnikud pooldasid katoliikluse kaitseks kloostrite säilitamist.

Saare-Lääne piiskop Johannes IV Kyvel jäi ise küll katoliiklaseks, kuid pastoriteks eelistas määrata luterlasi.

Kõige innukamalt võitles luterluse vastu Eestis peapiiskop J. Blankenfeldt. Leidmata piisavalt toetust, lahkus ta 1526. aastal Liivimaalt ja suri aasta pärast Hispaanias. Reformatsiooni vastu oli ka ordumeister Wolter von Plettenberg, kuid temagi suri varsti. Ta imestas, et Eestis levib luterlus kiiremini kui Saksamaal.

1554. aastal Valmieras peetud Liivimaa maapäev otsustas, et igäüks võib usutunnistuse valida oma südametunnistuse kohaselt. Sellega oli Eestis tee luterluse levimisele avatud.

Luterluse kiiremat arengut Eestis takistas eesti keelt valdavate protestantlike pastorite puudumine. Vastava õppeasutuse avamist kaaluti Tallinna rae koosolekul (1543) ja ordumeistri juures (1556), kuid vastavad ettepanekud lükati enamasti rahapuudusel tagasi. Tallinna raad hakkas Oleviste kiriku juures asuvas linnakoolis pastoreid koolitama. Seal esialgse ettevalmistuse saanud Hans Kuhn, Johann Koell, B. Russow saadeti Saksamaale edasi õppima. Martin Luther keelitas mitmes kirjas Balti linnade raehärrasid kiirendama luterlike pastorite, kooliõpetajate ja ametnike ettevalmistamist. Ta soovitas mõelda tütarlaste koolitamisele.

Lisaks pastorite vähesusele pidurdas luterluse levimist kohati säilinud katoliikluse pooldajate vastutöötamine. Eriliseks piduriks kujunes aga Liivi sõda (1558–1583) oma laastamistöö ja inimohvritega.

Lõuna-Eestis kujunes luterluse arengu keskuseks Tartu. Esialgu säilis siin ka katoliiklik toomkirik ja sellega seotud toomkool, kuid luterlikus linnas oli nende tegevus üsna piiratud, eriti sõja ajal. Aastatel 1570–1596 töötasid Tartus saksa õppekeele trivialekool, köstrikool ja üks köstrikoolile sarnanev saksa õppekeele luterlik erakool. 1555. aastal avas raad gildide taotlusel saksa õppekeele luterliku tütarlastekooli, mille tegevus lõppes tõenäoliselt Poola võimu algusega.

Liivi sõja ja sellele järgnenud katoliikliku Poola võimu ajal oli luterlike koolide ja kirikute tegevus Lõuna-Eestis tugevasti pärssitud, ehkki mitte keelatud. 1625. aastaks oli näiteks Pärnu piiskopkonna 27 luteriusu kirikust ainult 7 jäänud kasutamiskõlblikuks. 1000 elaniku kohta leidis ainult üks, kellel oli mingil määral aimu katekismusest. Kergesti leidsid pinnase endised rahvausu kombetalitused.

Lõuna-Eesti luterlikest kirikutest paistis kõige enam silma Tartu Jaani kirik ja selle juurde kuulunud kool. Siin pastoriteks olnud H. Sudert, Franz Witte, Christoph Berg ja Bartholomäus Gilden on kõrvuti saksakeelsete jutlustega pidanud ka eestikeelseid. Jesuiitidele on nende tegevus olnud pinnuks silmas. Franz Witte andis 1554. aastal välja luterliku katekismuse lõuna-eesti murdes. Chr. Berg on 1590ndatel aastatel pidanud eestikeelset kirikukooli. Samasuguse kooli olemasolu kohta on andmeid ka seoses B. Gildeniga, kes 1609. aastal valiti pastoriks. Jesuiidid sundisid ta 1616. aastal Tartust lahkuma. Sellega lõppes ka kooli tegevus.

Tallinn kannatas vähem Liivi sõja raskuste all. Ta läks, nagu Põhja-Eesti maakonnadki, enne Lõuna-Eestit Rootsi riigi valitsuse alla. Saaremaa jäi 1645. aastani Taani valdusse. See võimaldas luterluse kiiremat levikut. Pealegi oli luterlus siin juba enne Liivi sõda

tugevasti kanda kinnitanud. Ainult toomkirik ja tema juurde kuuluv toomkool jäid katoliiklikeks. Kool kiratses, õpetajaid oli 1–2, õpilasi mõnikümmend. Õppetööd jätkati endiselt ladina keeles. Kloostrid suleti, sealhulgas ka kuulus dominiiklaste klooster koos kooliga (1525). Kavatsus Niguliste kiriku juurde uut katoliiklikku kooli avada jäi teostamata. Pühavaimu kirik oli eestlaste kasutada, selle juures töötas ka eestikeelne köstrikool.

Oleviste kiriku juurde 1428. aastal asutatud katoliiklik linnakool reorganiseeriti 1529. aastal luterlikuks 3-klassiliseks triviaalkooliks. Ametis oli 3–5 õpetajat. Õpetati ladina ja saksa keelt, lugemist, kirjutamist, usuõpetust ja laulmist. Lõpuklassis käsitleti ka antiikkirjanike loomingut. Palju aega kulus katekismuse iseõppimisele. Kasutati endise dominiiklaste kloostri ruume. Õppetöö oli heal tasemel. Mitu õpetajat oli kõrghariduse saanud Saksa- maa ülikoolides. (Eesti kooli ajalugu 1989).

1543. aastal asutati Mihkli kloostri ruumides tütarlastekool, sellega pandi alus naisharidusele Eestis. Tütarlastekooli olemasolu peetakse võimalikuks ka Piritas kloostri juures enne selle põlemist (1577).

Omapärase otsuse langetas Tallinna raad 1542. aastal: tänavatel ringihulkuvad poisid tuleb kas kooli suunata või linnast välja saata. Kümmeaastased poisid määrati üks rae- harrastest selle ürituse hooldajaks. Poisid suunati enamasti Oleviste kiriku juures asuvasse linnakooli (triviaalkooli), kus nad said linna ülalpidamise. Nende varustamiseks õpikute- ga moodustati osalt annetuste teel, osalt rae kulul vaeste koolipoiste õpikute kassa. Vastu- tasuks pidid nad eesti kogudustes jumalateenistuste ajal laulmas käima. Kuni 1603. aastani said hariduse 57 noorukit, enamasti eestlased, kuid ka mõned rootslased. Mõned nooru- kid said hariduse Niguliste kiriku juures, kuid nende kohta pole täpseid andmeid. (Eesti kooli ajalugu 1989, Johanson 1973).

Linnakoolis (triviaalkoolis) õppis ka teisi eesti poisse. Kaupmees Seelhorst parandas 4 eesti poisile aastateks 1530–1540 stipendiumi, et nendest koolitataks eesti pastoreid. 1531. aastal osteti neljale koolipoisile Pühavaimu kirikus laulmise eest jalatsid. Eestlasest kaupmees Schemmelpennig on eesti koolipoisse mitmeti majanduslikult toetanud: kaks triviaalkooli lõpetajat said stipendiumi Lüübekis õpingute jätkamiseks (1543. aastal). 16. sajandi lõpul on triviaalkoolis abiõpetajateks olnud kaks sama kooli lõpetanud eesti noormeest – T. Mollerus ja G. Möller (pärastine pastor Georg Müller). Triviaalkoolis 16. sajandil õppinud eestlastest on teada veel H. Susi, B. Russow, M. Krusz, Johann Koell. Teatavasti oli viimane neist 1535. aastal valminud eestikeelse katekismuse kaas- koostajaks, G. Müller oli Pühavaimu koguduse populaarne pastor ja eestikeelse kiriku- kooli juhataja, B. Russow kirjutas “Liivimaa kroonika”.

Rootsis tunnistati luterlus varsti pärast selle levimist riigiusuks, mis võimaldas Rootsiga liitunud Põhja-Eesti maakondades kohe asuda katoliikluse likvideerimisele. Kuna kuninga- kojas valitsesid siiski ka katolikusõbralikud meeleolud, ei läinud luterluse juurutamine ka Põhja-Eestis mitte nii ruttu, kui esialgu loodeti. Maakonnad olid sõja tagajärjel palju kannatanud, paljud kirikud varemetes, preestrid põgenenud, talurahva majapidamised kas põlenud või laostunud, elanikkond hõrenenud. 1588. aastal andis kuningas korralduse hoolitseda koolihariduse eest, intensiivsemalt rakendada tööle kooliõpetajaid ja hoolitseda koolihariduse andmise ja katekismuse õpetamise eest. Et luterluse juurutamine edukalt kulgeks, määras kuningas Soomes tuntud piiskopi Mikael Agricola poja Kristian Agricola 1584. aastal Tallinna piiskopiks, kohustades teda hoolitsema ka maakoguduste eest.

K. Agricola suri kahe aasta pärast (1586), ilma et oleks saanud suuremat aktiivsust üles näidata. Tema asemele määrati piiskopiks senine toompraost David Dubberch.

David Dubberch asus energiliselt tööle. Olles mõne aasta maakogudustega tegelenud, kirjutas ta kubernerile, et võrreldes rootsi talupoegadega on Eestimaa vaesed inimesed nii väga väärususse ära uppunud, et nende hingehäda pole võimalik piisavalt kirjeldada. Sageli kurjustas ta mõnede pastorite kõlvatu käitumise pärast ja andis juhiseid kristlikuks eluks. Mõisnikele heitis ta ette, et nood ei aita kirikute hooneid korras hoida ega anna kogudustele küllaldaselt maad. 1595. aastal Tallinnas peetud maapäeval surus ta läbi otsuse hakata senisest enam kirikuid ehitama ja remontima. Eesti keelt valdavate kõstriite, kooliõpetajate ja tulevaste pastorite koolitamiseks soovitas D. Dubberch saata andekamaid poisse Tallinnasse või Haapsallu õppima.

Tallinna toomkooli külastades leidis D. Dubberch selle eest üsna kehvast seisukorras. Kooli peeti ülal annetustega, mida õpilased kogusid õppetöö vaheaegadel maal ringi käies. Õpilasi oli 30 ümber, enamasti kehvadest perekondadest. Õppekeeleks oli saksa, osalt ka rootsi keel. Klasse oli 2, õpetajaid samuti 2. Õpetati katekismust, kirikulaule, lugemist saksa ja rootsi, harva ka soome keeles. Vanemas klassis oli tugev ladina keele kursus.

D. Dubberchi ergutusel võttis Tallinna raad 1600. aastal vastu kooliseaduse, mis reguleeris koolide asutamist ja tööd. See oli esimene selline seadus Eestis; ei Rootsis ega Soomes sellist polnud. Esmajoones peeti silmas triviaalkooli.

Seadusega loeti lapsed koolikohuslasteks 6. eluaastast alates. Kui kaua koolis käia tuli, seda seaduses ei määratud. Koolipäev pidi algama suvel kell 6, talvel kell 7 hommikul vaimuliku ühislauluga. Seejärel pidi üks viimase ja üks eelviimase klassi õpilastest ladina ja saksa keeles ette kandma peatüki katekismusest ja palvuse. Kahes esimeses klassis oli ette nähtud õppida saksa keeles lugema, kirjutama ning arvutama. Katekismus, mõned värsid ja valitud kohad Uuest Testamendist tuli pähe õppida. Kirjutama pidi gooti kirjas. Need õpilased, kes kavatsesid kooli lõpetada, pidid juba teises klassis hakkama ladina keelt õppima. Kolmandas klassis tuli omandada ladina keele grammatika ja sõnavara (tavakeele piirides), tõlkida teksti ladina keelest saksa keelde ja vastupidi. Neljandas klassis tuli põhjalikult omandada ladina keele grammatika, mõned evangeeliumid, Cato moraali värsid ning jätkata tõlkeid ladina-saksa keeltes. Eesmärgiks oli ladina keele vabalt valdamine. Avaliku eksami alusel said õpilased viiendasse, s.o lõpuklassi. Seal tuli lisaks grammatikale omandada dialektika ja retoorika alged, õppida tundma Cicero, Terentiusse, Ovidiuse ja Vergiliuse tekste.

Seadus pidas loomulikuks, et kooli avaliku eksamiga lõpetanu oli küps õpinguid ülikoolis jätkama. Pärast gümnaasiumi avamist Tallinnas muudeti eelkirjeldatud triviaalkooli kursus kolmeklassiliseks. (Eesti kooli ajalugu 1989, Köpp 1959).

1603. aastal D. Dubberch suri (tõenäoliselt katku). Eestimaa kiriku- ja koolielus järgnes paarikümneaastane seisak.

1611. aastal sai kuningaks energiline Gustav Adolf. Altmargi rahulepinguga (1629) lõpetas ta sõja Poolamaaga (tegelikult aastal 1625). Katoliiklus likvideeriti ja jesuiidid lahkusid. Lõuna-Eesti ühines Põhja-Eestiga ühiseks Eestimaaks, mille üks keskus oli Tallinnas, teine Tartus. Juriidiliselt kujunes 2 kubermangu – üks keskusega Tallinnas (Tallinnamaa), teine Riias (Liivimaa).

Luteriusu kiriku haridustegevus

Pärast sõja lõppu asus Rootsi valitsus eesotsas energilise kuningaga sõdades palju kannatanud, kuid nüüd ühinenud ja hoolikalt tööle asunud eesti rahva haridustaseme eest hoolitsema. Liivimaal oli see katoliikliku Poola valitsuse hoolimata suhtumise pärast väga madalale langenud. Väikesearvulise jesuiitide ordu tegevus piirdus põhiliselt Tartuga. Ka Põhja-Eestis ei olnud Rootsi valitsuse tagasihoidlik tegevus olulisi tulemusi saavutanud.

Nüüd taheti töö tõsiselt käsile võtta. Pedagoogilise tegevuse arendamiseks võeti kolm suunda: a) luteriusu kiriku haridustegevus; b) eestikeelse kirjanduse publitseerimine; c) koolihariduse arendamine.

1626. aastal ruttas kuningas Gustav Adolf ise Tallinnasse olukorraga tutvuma. Ta pidas kohaliku aadliga nõu Eestisse kõrgkooli asutamise küsimuses. Aadlilt toetust saamata pöördus ta pettunult kodumaale tagasi ja saatis järgmisel aastal (1627) Uppsala ülikooli rektori Johann(es) Rudbecki olukorda reguleerima. J. Rudbeck tutvus kohalike koolide ja kirkutega. Pettunult märkis ta, et maa on Pärnust Narvani 40 penikoormat pikk ja 20 penikoormat lai, aga kirikuid on ainult 40 ja needki väga viletsas olukorras. Koole, kust jumalasõna kuulutajaid võiks tulla, ei ole. On ainult väikesed koolid, kus õpetatakse paari poisikest, neidki vaid lugema. Pastorid on pärit Saksamaalt ja Soomest ega mõista kohaliku rahva keelt.

J. Rudbeck käsitles probleemi pastorite ning rüütlite koosolekutel, kuid sealgi konstateeriti, et kirikuid on vähe, nende hoonestik on halvas seisukorras, pastorite elamistingimused on kehvad, kõstreid pole, nende aset täidab mõni talupoeg; usuelu juhtimises on segadus, piiskoppi ega konsistooriumi ei ole, iga kogudus elab omaette, võimutsevad kohalikud mõisnikud, pärast D. Dubberchi surma pole keegi kohalike oludega tutvunud. Võeti vastu rida ettepanekuid olukorra parandamiseks. Kuna ei pastorid ega ka rüütlid polnud nõus otsuseid kiirelt realiseerima, tekkis J. Rudbeckil nendega konflikt ja temagi ruttas Rootsi tagasi. Kümneks aastaks jäid pastorid omapead.

1638. aastal saatis kuningas Eestimaa piiskopiks Joachim Jheringi (1580–1657) ja andis talle suured volitused J. Rudbecki märgitud puuduste kõrvaldamiseks.

Nagu J. Rudbeck, nii kurtis ka J. Jhering koolide puudumise üle. Toompeal, Pärnus ja Haapsalus töötavates linnakoolides koolitati ainult lapsi, pastoreid ei koolitanud ega keegi. Enamiku pastorite eesti keele oskust pidas ta väga puudulikuks; ristiusu põhiseisukohti, nagu need katekismuses kirja pandud, polnud nad võimelised rahvale selgitama. Vaja oluks kõstreid, kuid sobivaid inimesi polnud võtta.

1645. aastal kehtestas J. Jhering katekismuse õpetamise juhendi, milles pastoreid kohustati pärast jumalateenistust katekismust hästi pikkamööda ja selgesti ette lugema ja seni kordama, kuni see inimestele meelde jääb. Ettelugemise järel kontrollitagu 5–6 inimese teadmisi. Etteloetud teksti peab õpetaja seletama ja oma jutluses kasutama. Pihile tulijate katekismusetundmist kontrollitagu; kes midagi ei tea, seda ärgu pihile võetagu, elatanud inimeste suhtes oldagu siiski vähenõudlik. Pastor kandku hoolt, et ametisse võetaks tubli kõster, kes teda eriti laste õpetamisel abistaks. Noori ei tule enne armulauale võtta, kui neil katekismus selge. Katekismuse õpetamisel soovitati allikana kasutada Heinrich Stahli “Käsi- ja koduraamatusse” lülitatud Martin Lutheri “Väikest katekismust” (1632) või samas H. Stahli paar aastat varem ilmunud raamatut “Lühikesed ja lihtsad küsimused risti-

usu põhiõpetuse kohta” (1630). Lugema õppimisel ja õpetamisel soovitas J. Jhering kasutada tema enda koostatud aabitsat (1641, esimene eestikeelne).

Mõned eesti keelt puudulikult valdavad pastorid võtsid endale abilisteks eesti poisse, õpetasid nad lugema ja katekismust tundma ning kasutasid neid kiriklike talituste (ristimised, matused, laulatused) puhul, ka teiste külanoorukite õpetamisel.

Oli koguduse liikmeid, kes nõutud tekstid küll pähe õppisid, kuid nende sisust midagi aru ei saanud. Üldse olid usulise kasvatus tulemused kasinad. Veel 17. sajandi lõpul leidis rohkesti koguduste liikmeid, kes tõrkusid kirikusse ja armulauale minemast ning katekismust õppimast. Kindralkuberner Erik Dahlberg kirjutas 6. oktoobril 1697 kuningale, et suurima hädana püsivat ikka veel “vaese pärisrahva ehk talupoegade hirmus sõgedus, rumalus ja pimedus, mis väljendub osalt paavstiusus, osalt nõidumises ja teistes pattudes ning juurdub nii sügaval, et seda ei ole veel suudetud ei õpetamise ega karistamise abil kaotada”. (Eesti kooli ajalugu 1989, Kõpp 1959).

Ka Liivimaal seisnes rahva usuline kasvatus põhiliselt katekismuse ettelugemises pärast jutlust. Sedagi tegid puuduliku eesti keele oskusega pastorid väga hädiselt. Samal ajal kurtisid paljud pastorid noorsoo jumalavallatuse ja ebausule üle. Kohati kurdeti, et noored viitvat laupäevaõhtustes mängutubades ülcannetu käitumisega palju aega, pühapäeva hommikuks olevat nad kirikusse minekuks väsinud.

Tartu ülikooli professor Johan Georg Gezelius, kes oli aastatel 1660–1665 Liivimaa kindralsuperintendent, kurtis pastorite vähesuse üle ja nõudis nende ettevalmistamiseks õppeasutuste avamist Riias, Tartus ja Pärnus, selle nõudmise lükkas maapäev tagasi.

Pastorite ettevalmistamise ja talurahva lastele koolide asutamise eest võitles 1675. aastal Liivimaa kindralsuperintendentiks nimetatud pietismisõbralik J. Fischer (1633–1705). Ka tema taotles rüütlike maapäevalt pastorite koolitusasutuse ja talurahva lastele koolide rajamist. 1675. aastal kirjutas ta kuningale, et igas linnas tuleks avada koolid, kus koolitatakse köstreid ja kooliõpetajaid. Ettepanekut ei realiseeritud. J. Fischeril oli tihe side Aluksne pastor Ernst Glückiga, tema ergutusel tõlkis E. Glück piibli läti keelde ja asutas 1683. aastal Aluksnes kaheaastase kursusega kooli köstrite ja koolmeistrite koolitamiseks. Et E. Glücki üritusele toetust leida, võttis J. Fischer ühele Stockholmi-reisile kaasa kaks Aluksne kooli õpilast, et demonstreerida kuningale läti poiste andekust. Vestluses kuningaga olevat ta rääkinud köstrite ja kooliõpetajate koolitamise hädavajalikkusest Lätis ja Eestis; Eestis soovitas ta selle töö jaoks noort Bengt Gottfried Forseliust, kellest kujuneski varaluterliku pedagoogilise mõtte kõige silmapaistvam esindaja Eestis. (Lipp 1897).

Köstrite koolitamine oli Eestis palju aastaid raskeks probleemiks. Juba Martin Lutheri ja Philipp Melanchtoni 1528. aastal koostatud visitatsioonikord, mis kehtis ka Eestis, nägi ette, et igas koguduses oleks ametis köster, kes lastele lugemist, katekismust ja kirikulaulu õpetaks. 1650. aastal otsustas Liivimaa rüütlike maapäev, et igas koguduses tuleb ametisse seada eesti ja saksa keelt oskav köster, kuid otsus jäi täitmata. 1668. aastal kordas ülemkirikueestseisja sama nõuet, kuna ainult mõnel üksikul kogudusel olevat köster. Ei leiduvat sobivaid isikuid ja mõisnikud tõrkusid maad eraldamast.

Aja jooksul olukord siiski paranes. 1680.–1683. aastate visitatsioonidel selgus, et näiteks Tartu-Võru piiskopkonnas olid 25 kogudusest ainult neljal köstrid, ent köstrite tase jättis soovida: 3 köstrit ei osanud lugeda, 13 kirjutada, 3 armastavat “lakkuda”. Köstriks olid

isikud, kes ei osanud eesti keelt ega leidnud rahvaga kontakti. Alles Rootsi võimu lõpul olid peaaegu kõikides kogudustes ametis eesti keelt valdavad köstrid.

Taani-Rootsi sõja tulemusena 1645. aastal Rootsi riigi koosseisu arvatud Saaremaal hakati kohe katekismust õpetama. Igas kihelkonnas kohustati mõnd talupoega seda külast külla käies tegema. Rahvast kutsuti pühapäeviti enne jumalateenistust külade kaupa "katsumisele" katekismuse tundmises. 1691. aastal kehtestas maavalitseja korra, et need, kes katekismust ei taha õppida, pandaks pühapäeviti enne jumalateenistust kiriku ette häbiposti. Pruutpaarile, kes katekismust pole õppinud, anti enne laulutamist pool aastat aega selle õppimiseks.

Eestikeelse kirjanduse publitseerimine

Üheks asjaoluks, mis soodustas luteriusu levimist Eestis, oli trükisõna intensiivne kasutamine. Kahjuks pidurdas eestikeelse trükisõna arengut esialgu kahe domineeriva dialekti, lõuna- ja põhjamurde erinevus. Põhja-Eesti (Tallinna) kirikuorganid boikoteerisid sageli Riias trükitud lõunamurdelisi väljaandeid. Häirivalt mõjus ka rahvalikku eesti keelt valdavate autorite vähesus, mõnikord ka vigase keele kasutamine. Esimesed vaimulikud raamatud jäid segase sõnastuse poolest rahvale raskesti arusaadavateks.

Mõnevõrra raskusi valmistas ka asjaolu, et lõunamurdes raamatuid tuli trükkida Riias, kuna Tartus asuval (ülikooli) trükikojal polnud lubatud seda teha.

Eestikeelse usulise kirjanduse väljaandmist alustati kohe pärast luterluse siiajõudmist. 1525. aastal trükiti Lüübekis ilmselt luterlikus vaimus liivi-läti-eestikeelne raamat, mille sisu on tänaseni teadmata, tiraaž hävitati otsekohe. 1535. aastal trükiti Lüübekis Tallinna pastorite Simon Wanradti ja Johann Koelli tõlgitud luteriusu katekismus, kuid sellest on säilinud vaid riismed. 1554. aastal trükiti Tartu Jaani koguduse pastori Franz Witte lõunamurdesse tõlgitud luteriusu katekismus, ent ka see pole säilinud.

Luterlikud katekismused (kõnelemata aabitsatest) olid vaadeldaval perioodil kõige populaarsemad. Neid avaldati Heinrich Stahli „Kodu- ja Käsiraamatu“, samuti Adrian Virginiuse toimetatud „Kodu- ja Käsiraamatu“ koosseisus kümnetes tuhandetes eksemplari, samuti iseseisvate väljaannetena. 1684. aastal andsid Andreas ja Adrian Virginius välja Martin Lutheri suure katekismuse tõlke. Katekismused olid väga tarvilikud luteriusu kiriku kasvatustöös.

Väga populaarsed olid ka „Kodu- ja Käsiraamatud“, esimene (1632–1635) Heinrich Stahli, teine (1693–1695) Adrian Virginiuse toimetatud. Mõlemad sisaldasid peale katekismuse veel kirikulaule, palvusi, näidisjutlusi jm. Esimene ilmus kuues trükis (umbes 20000 eksemplari), teine veidi enne Põhjasõja algust. Mõlemad olid tarvilikud pastoritele ja köstritele.

Andreas ja Adrian Virginiuse koostöö viljana ilmus 1686. aastal lõunamurdes „Vastne testament“. Samad autorid olid tõlkinud piibli muidki osasid, kui need jäid kasutamata, kuna piibli väljaandmine nihkus keeletülide tõttu kauaks edasi.

Sajandivahetusel andis Johann Hornung välja originaalse aabits-lugemiku, mis ei saanud aga kuigi kaua kasutusel olla.

Peale õppekirjanduse ilmus eestikeelseid vaimuliku sisuga raamatuid mitmelt autorilt, mis olid enamasti pastoritele abiks ametikohuste täitmisel. Üldse ilmus aastatel 1625–1710

vähemalt 45 eestikeelset raamatut. Pole kahtlust, et eestikeelne kirjandus aitas luterluse levikule tõhusalt kaasa, stimuleerides ühtlasi rahva lugemishuvi ja lugemisoskust.

Koolihariduse areng

Bengt Gottfried Forselius ja tema kool. Varsti pärast luterluse juurdumist Eestis hakati suuremate linnakoguduste juurde köstrikoole asutama. Maakoguduste juures kulges see visalt. Maakoguduse pastori pojale B. G. Forseliusele paistis see silma ja ta pidas oma ülesandeks olukorda parandada.

B. G. Forselius sündis 1660. aastal. Alghariduse sai ta isakodus koduõpetaja käe all Jan Amos Komenský meetodi kohaselt. Keskhariiduse sai ta Tallinna gümnaasiumis. Kaks aastat õppis B. G. Forselius Wittenbergi ülikooli õigusteaduskonnas, kuid jättis selle pooleli. Tema isakodus oli õemees Gabriel Herlin asutanud kooli, kus õppis ligi 50 last. Siia tööle asudes sai Bengt Gottfried esimesed pedagoogilised kogemused.

Superintendent J. Fischeri õhutusel asutas Forselius 1684. aastal kooli köstrite ja kooliõpetajate koolitamiseks. Tartu Maarja koguduse pastor Chilian Rauschert andis selleks linna lähedal piiskopimõisas kasutamata seisva hoone.*

Õppeaeg koolis kestis 2 aastat. Õpetati lugemist, kirjutamist, katekismust, piiblit, saksakeelt ja käsitööd (raamatute köitmist), tõenäoliselt ka arvutamist. Vastu võeti igal aastal 40 poissi. Seniste oletuste kohaselt sai koolis hariduse umbes 160 eesti noormeest, kellest osa töötas hiljem edukalt kooliõpetajate või köstritena. Mõisnikud, kellele ei meeldinud, et B. G. Forselius oma kooliga noormehi mõisatest ära meelitab, esitas kirikueestseisjale kaebuse, et B. G. Forselius kasvatab oma kooliga noori laisaks, sõnakuulmatuks ja tööd põlgavaks. Kaebus jäeti tähelepanuta.

Et oma õppeasutusele moraalset ja materiaalist toetust saada, käis B. G. Forselius, nagu omal ajal J. Fischergi, õpilasega 1686. aastal Stockholmis kuninga juures eesti poiste andekust demonstreerimas. Kuningas kiitis B. G. Forseliuse ürituse heaks ja lubas seda toetada. Toetus jäi aga ebamääraseks ja kahe aasta pärast läks B. G. Forselius uuesti kuninga jutule. Seekord lubas kuningas koolile igal aastal 400 hõbetaalrit toetuseks ja määras B. G. Forseliuse kõigi Eesti talurahvakoolide hooldajaks (inspektoriks). Tagasiteel hukkus B. G. Forselius Läänemerel koos laevaga. Tema asemele määrati koolide hooldajaks Johann Hornung, kelle energia oli selle ülesande täitmisel hoopis piiratum. B. G. Forseliuse õppeasutus lõpetas tegevuse.

B. G. Forselius oli oma koolis ainus õppejõud. Ta rakendas uut õppemeetodit, mis andis ilmselt paremaid tulemusi, eriti eesti keele õpetamisel. Varem õpiti tähed aabitsast ühekaupa pähe, seejärel luges õpetaja sõnu mitu korda ette ning õpilased asusid neid kooris veerima. See oli raske ja aeganõudev töö, pealegi võisid sõnad mehaaniliselt pähe kuluda, ilma et nende sisust oleks aru saadud.

Keeleliste uuendustepanckutega ja nende juurutamisega õppetöös jättis B. G. Forselius silmapaistva jälje eesti keele arengusse. Ta loobus saksapärasest tähtedest *c, f, q, z, y* ja *x*; *ch* asendas ta *k*-ga, loobus tähest *h* vokaali pikendusena, hakkas kasutama *ä*-d sõnades, kus varem kasutati *e*-d (*pähkel*, varem *pehkel*), loobus artiklist *se*.

* Mõned ajaloolased (näit. Prof Helmut Piirimäe) on avaldanud kahtlust, kas nii noorele mehele, nagu B. G. Forselius, ainuisikuliselt nii vastutusrikast ülesannet usaldati, aga pole mingeid andmeid, et see üritus ebaõnnestunud oleks.

Lugemise harjutamisel soovitas ta kasutada järgmisi võtteid:

1. Kaashäälikute hääldamine koos celnevate või järgnevate vokaalidega: *et, eü, äp, le, me, pi*.
2. Ühesilbiliste sõnade hääldamine: *lep, näp, kup*.
3. Liitkonsonantidega lõppevate sõnade hääldamine: *alt, ilm, uks*.
4. Tähtede *b, d, g* hääldamise harjutamine koos kõlavate konsonantidega: *orb, ärg, süld*.
5. Harjutada pikkade vokaalidega sõnade hääldamist: *hää!, aav, uus*.
6. Harjutada liitvokaalide selget hääldamist: *ei, oi, ui*.
7. Harjutada pikemate sõnade lugemist silpide kaupa: *kas-va-ta-mi-ne, kül-me-ta-mi-ne, kuu-la-ta-ja*. (Andresen 1991).

B. G. Forseliuse poolt ette pandud uuendusi hakkasid kasutama Johann Hornung ning Andreas ja Adrian Virginius, rajades teed teistelegi. Mõned tema uuendustest ei jäänud siiski püsima. Tallinna kirikutegelaste hulgas leidsid tema uuendustetepanekud visa vastu-seisu ja said komistuskiviks piibli tõlkimisel.

Et õppetööd koolis oma põhimõtetele vastavalt korraldada, koostas B. G. Forselius 1685. (või 1686.) aastal aabitsa. Sellest pole säilinud ühtegi eksemplari, mistõttu mõned uurijad kahtlevad selle olemasolus. Lundi ülikooli raamatukogus on küll säilinud põhjamurdes aastal 1694 ja lõunamurdes aastal 1698 ilmunud aabitsad, mida peetakse B. G. Forseliuse aabitsate kordustrükkideks, ehkki kindlad tõendid sellest puuduvad.

Koolmeistrikohustuste ja õppemeetodite osas lähtus B. G. Forselius tõenäoliselt Soomes Turu piiskopi Johan Georg Gezeliuse koostatud juhendist "Methodus informandi" (1683). Selles soovitati, et õpetaja oleks karske ja kasvataks lapsi enam armastuse kui ähvarduste ja karistuste abil. Vallatuste puhul kutsutagu lapsi isalikult korrale. Soovitati paaristunde, iga tunnipaari järel antagu puhkust. Valgemal ajal pidi olema 8, muul ajal 7 tundi päevas, alustada tuli hommikul kell viis või kuus.

B. G. Forseliuse uurijal Lembit Andresenil on olnud käepärast kooli esimese lennu lõpetanud Ignatsi Jaagu märkmed õpingute kohta. Õppijaid olnud niihästi Liivi- kui ka Eesti-maa kihelkondadest. Poisid, kellel õpetajatööks andeid polnud, saadeti pärast esimest õppeaastat minema. Esimesel aastal õpiti lugemist, katekismust ja kirikulaulu, hiljem kirjutamist ja arvutamist. Uue meetodi kohaselt õpiti lugema kolme-nelja kuuga. Kuna elati koolimajas, siis õpiti päev läbi. Peale eestikeelsete kirikulaulude õpiti pähe ka mõned saksakeelsed laulud. Kirjutama õpiti ladina tähtedega, kasutades isiklikku tahvlit ja krihvleid. Arvutama õpiti peast ja tahvil, nelja põhitehte piires; õpiti tundma ka mõõdu- ning rahasüsteeme. Andekamad õpilased abistasid mahajääjaid ja asendasid B. G. Forseliust tema äraolekul.

Kui palju noormehi kooli (seminari) lõpetas ja kui palju neist õpetajate-köstritena tööle läks, pole teada. Kuna 1688. aastast on teada 49 talurahvakooli olemasolu, mõnes nendest aga ei töötanud B. G. Forseliuse kasvandikud, siis võib arvata, et neid polnud üle 40. Igal juhul oli B. G. Forseliuse õppeasutus eestlastest maaharitlaste esimeseks taimelavaks. B. G. Forseliuse esimesed kasvandikud asusid tööle 1685.–1686. aastal. Peagi hakkas nende töö kohta informatsiooni laekuma. L. Andresen (1991) on publitseerinud 24 pastori kirjad ülevaadetega koolide olukorrast nende kihelkondades. Kõigis kiidetakse Forseliuse kasvandike tööd. On huvitav märkida, et peaaegu igas kirjas avaldatakse tunnustust kuninga hoolitsusele koolide eest, sõnagi lausumata kohalikest võimukandjatest. Pahandatakse tumedate jõudude üle, kes töötavat koolide asutamise vastu; mõnes kirjas vihjatakse ilmselt kohalikule mõisnikule. Järva-Jaani koguduse pastor Christian Kelch mainib Liivi-

maa ajaloos, et mõisnikud töötavad koolide asutamise vastu osalt poliitilistel põhjustel, osalt põhjendusega, et talurahvas polevat võimeline kirjaoskust omandama. B. G. Forseliuse taotluste vastu töötamise kohta kirjutab ta: "Annaks Jumal, et ometi kord jäetakse järele puht kapriisi pärast üldise kasu takistamine."

1688. aastal kogus B. G. Forselius andmeid koolide ja õpilaste arvu kohta Eestis. Temale saabunud andmete kohaselt oli pilt järgmine. Tartumaa esimeses praostkonnas (põhja pool Emajõe) oli 12 kihelkonnas 18 kooli 335 õpilasega, nelja kooli õpilaste arvu kohta puudusid andmed, 6 kihelkonda olid ilma koolita. Tartumaa lõunapoolses praostkonnas oli 10 kihelkonna kohta 11 kooli 184 õpilasega, ühest kihelkonnast andmed puudusid. Pärnu praostkonna 9 kihelkonnas töötas 9 kooli, viies neist õppis 117 last; 3 kihelkonnas koolid puudusid. Harjumaal mainiti 3 kooli 108 õpilasega. Virumaalt oli andmeid ainult ühe kooli kohta, sellegi õpilaste arvu pole teada. Järvamaal oli 3 kooli, Läänemaal 1 kool 12 lapsega. Neile lisab B. G. Forselius 50 õpilast, keda ta ise olevat õpetanud, ja umbes 100 niisugust, kes õppisid mitmes kohas, ilma et pastorid neid kirja oleksid pannud. Üldkokkuvõttes on seega andmeid umbes 50 kooli ja tuhatkonna õpilase kohta (õpilaste täpsemat arvu pole teada).

B. G. Forseliuse tegevus jättis eesti haridusellu sügavad jäljed. Põhjasõda lõikas küll läbi tema kasvandike tööpõllu, kuid tema pedagoogilised ideed ja keelereform jäid kauaks eesti pedagoogilist mõtet rikastama.

Riigivõim rahvaharidust toetamas. Luterlust soosiva Rootsi valitsuse huvides oli haridust Eestis kiiresti arendada. Algust tehti kesk- ja kõrgharidusega, kuid ka algharidust ei jäetud tähelepanuta. Varsti pärast B. G. Forseliuse esimest Stockholmi-reisi (31. detsembril 1686) andis kuningas korralduse, et igasse Eesti- ja Liivimaa kihelkonda asutataks kool. Puuduvad andmed, kuidas seda korraldust rakendama hakati. Tõuge tuli aga mujaltki. 1686. aastal kehtestati Rootsis kirikuseadus. Väikeste muudatustega kehtestati see ka Eestis (1692. aastal Eestimaal, 1694. aastal Liivimaal). Seadus sätestas lastele lugemise ja kirjutamise õpetamise, kohustusliku leeriskäimise, köstrite ja kooliõpetajate ametissevõtmise. (Seadus kehtis Eestis 1832. aastani).

Ajendatuna Rootsi kirikuseadusest (võib-olla ka kuninga korraldusest) tegi Liivimaa kindralkuberner Jakob Johann Hastfer 1687. aastal Liivimaa maapäevale ettepaneku asutada igasse kihelkonda kool ja võtta ametisse köster või kooliõpetaja. Mõisnikud kindlustagu vastav ametimees maatüki või palgaga ja andku ehitusmaterjali, et talupojad ehitaksid koolimaja. Pärast mõningast põiklemist võttis maapäev ettepaneku vastu. 1690. aastal kehtestati samasugune korraldus ka Eestimaal ja 1695. aastal Saaremaal. 1694. aastal andis J. J. Hastfer Liivimaal korralduse, et kõik vanemad peavad 10-aastaseks saanud lapsed kooli saatma. Riigivõimuorganite ülesandeks jäi tehtud korralduste täitmise kontrollimine.

Kas oli siis tegemist esialgse koolikohustusega? Rootsi kuningriigis endas nii tõsist hoolitsust rahvakoolide eest veel ei esinenud. Eestlaste territooriumil on see osaliselt ehk seletatav asjaoluga, et 17. sajandi teisel poolel sattus Rootsi valitsus mõisnike õiguste pii ramise ja mõisate reduktsiooni tõttu vastuollu siinsete feodaalidega. Seda enam soosis ta oma ustava liitlase, luteriusu kiriku tegevust. Pealegi andis suuremate maavalduste koon damine riigi kätte talle võimaluse osutada kirikule tõhusamat abi koolide asutamisel.

Vastuvõetud otsuste kohaselt hakati kihelkondades koole asutama, kuid mitte eriti innukalt. Mõisnikud viivitasid ehitusmaterjali ja palgamaa andmisega, loomulikult ei saanud ka talupojad oma ülesandeid täita. Ajaloolane Otto Liiv on kiriklike visitatsiooni-

protokollide alusel uurinud talurahvakoolide arvu ja olukorda 1690. aasta paiku. Tal on korda läinud loendada umbes 65 asutust, mida tõepoolest kooliks saab pidada, arvestamata seda, kui kõster mõnda last eraviisiliselt lugema õpetas. Õpilaste arvu pole O. Liivi uurimuses märgitud.

Mis koolid need siis olid? Mõned autorid on neid nimetanud kihelkonnakoolideks, kuid nii venitaksime kihelkonnakooli mõiste liiga laiaks. Pedagoogilises kirjanduses on kihelkonnakoolideks nimetatud 19. sajandil asutama hakatud teise astme rahvakoole. Martin Lipp (1897) kirjutab 17. sajandi rahvakoolide kohta, et neid oleks õigem nimetada kiriku- ehk köstrikoolideks.

Milline oli õppetöö sisu? Selle kohta võib näiteks tuua Laiuse kooli, kus õpetajaks oli üks B. G. Forseliuse kasvandikke. Õppetöö kestis 3–4 talvekuud. Koolipäev algas vara, enamasti hommikupalvusega: mõni vanem õpilane luges katekismusest teksti, seejärel lauldi paar vaimulikku laulu. Söömist alustati söögipalvega, mille luges mõni noorem õpilane, kordamaks õpitut. Õppetöö keskendus peamiselt katekismuse ja kirikulaulu omandamisele. Muidugi õpiti ka aabitsast lugemist, millega osa õpilasi toime ei tulnud. Kirjutamist õpetati ainult paaris koolis. Õpetamise eesmärk loeti saavutatuks, kui katekismus koos seletustega “peas” oli. Õhtul, enne kui osa õpilasi lahkus (osa jäi koolimajja ööbima), loeti õhtupalvet, millesse põimiti ka tänu kuninglikule majasteedile ja valitsusele.

Johan Köpp väidab, et enamik pastoreid, köstreid ja õpetajaidki oli koolitööks puudulikult ette valmistatud, töötati põhiliselt oma vaistu järgi. Kui mõni õpilastest oli korralikult lugema õppinud, siis kasutati tema abi kaasõpilaste ja isegi külarahva õpetamisel. Johan Köpp (1937) möönab, et kõigile ajastu üldlaadist ja kohalikest elutingimustest tingitud puudustele vaatamata jäi mõndagi kiriku tööst mällu ja tungis sealt teadvusse ning alateadvusessegi, kujunedes nõnda elu- ja maailmavaate elemendiks, mis kõneleb kaasa eluküsimuste lahendamisel. Seda võib olla rohkemgi, kui kõrvaltvaataja mõistab või isik ise tajub.

Liivimaa sinod arutas rahvakoolide olukorda veel kord 1696. aastal. Nuriseti puuduste üle koolimaa ja hoonete osas. Valitsusasutused ja mõisnikud olevat ükskõiksed. Ka rahva enda arusaamine kooli vajadustest jätvat soovida.

Mõned autorid oletavad, et 17. sajandi lõpul oli eesti talurahvas peaaegu täielikult kirjaoskaja, mis näib küll olevat liialdus. Umbes 60–70 kooli enamasti üsna väikese õpilaste arvuga vaevalt suutsid muuta lugemisoskuse üldrahvalikuks, kirjutamisoskusest rääkimata.

Triviaalkoolid. Rahvusvahelised suhted, mida luterlus pooldas, soosisid linnades käsitöö ja kaubanduse arengut. Selleks oli peale köstrikoolis õpitud katekismuse ja kirikulaulu vaja osata ka kirjutada, arvutada, tunda raha- ja mõõdusüsteeme, tehnika ja geograafia algeid. Linnavalitsused olid huvitatud, et leviks seaduste tundmine.

Nende vajaduste rahuldamiseks hakati linnades asutama teise astme rahvakoole. Neid nimetati mõnikord linnakoolideks, enamasti aga triviaalkoolideks, nagu Ph. Melanchton soovitas. Varem kasutatud ladinakoolide nimetusest tuli loobuda, kuna neis koolides hakati õppekeelena kasutama enamasti saksa keelt.

Tüüpilised triviaalkoolid olid enamasti 3-aastase õppeajaga, kuid oli ka selliseid, kus õppetöö kestis 5 aastat. Peale direktori oli ametis 3–5 õpetajat. Õpetati kirjutamist, arvutamist, füüsika ja geograafia algeid, kehtivate seaduste ja tavade tundmist, muidugi usuõpetust ning saksa ja ladina keelt kõnekeelena. Aastail 1630–1640 laienes triviaalkoolide võrk, ka

õppekavad muutusid ulatuslikumaks. Tallinnas, Tartus ja Narvas olid 5-aastase kursusega triviaalkoolid. Tüüpilisi triviaalkoole oli Pärnus, Haapsalus, Paides, Kuressaares. Saksa-keelsetes triviaalkoolides õppis ka eesti noormehi, kahjuks sulas enamik neist sakslaste hulka.

Õppejõude said triviaalkoolid Saksamaalt, Rootsist, Soomest, sageli ka baltisakslaste seast. Õpetajaid oli ka kohalike reameeste ja vilunud kaupmeeste ning käsitöömeistrite hulgast.

Tallinnas ja Tartus, võimalik et veel mõnes linnas oli ka tütarlastekoole. Nende õppeplaanid olid erinevad ja muutusid sagedasti.

Tartus ja Narvas töötasid mõnda aega riigi ülalpeetavad soome-rootsi koolid, Pärnus garnisonikool, Ivangorodis elanike poolt ülalpeetav vene kool. Õppetöö sisu ja vorm nendes koolides oli ebamäärane ja muutus tihti.

Kui Tallinnas hakkas tööle gümnaasium ja Tartus ülikool, muutusid sealsed triviaalkoolid nende eelkoolideks.

Tallinna gümnaasium. Eesti territooriumil kandis esimesena gümnaasiumi nime jesuiitide õppeasutus Tartus (1583). Selle tegevus oli katkendlik ja pealiskaudne, mõju vähene. Kui Rootsi kuningas 1626. aastal Tallinnas käis, pani ta sealsele rüütelkonnale ette asutada Tallinnasse gümnaasium, mis hiljem muudetaks kõrgkooliks. Kuninga ettepanekut tagasi lükates jättis Tallinna juhtkond oma linna ilma kõrgkoolita. On huvitav märkida, et kui Tartu ülikool 1657. aastal Tallinnasse “sõjapakku” evakueeriti, siis oli Tallinna raad sellele visalt vastu, ehkki kaalumisel oli ülikool Tallinnasse jättagi. Seega lasi Tallinn käest võimaluse muutuda ülikoolilinnaks juba teistkordselt! (Tartu ülikooli ajalugu I, 1982).

Pärast pikka puiklemist nõustus Tallinna raad gümnaasiumi avamisega endise Mikhli kloostri ruumides. Gümnaasium avati 6. juunil 1631. aastal neljaklassilisena: *prima, secunda, tertia, quarta*. Kuna iga klassi lõpetamiseks kulus 2 aastat, lõpuklassis mõnikord isegi 3, siis sarnanes ta esimese luterliku gümnaasiumiga Strassburgis.

Koosseisuliselt õppejõude oli ette nähtud 6: neli professorit (teoloogia, kreeka keel, poeesia ning retoorika) ja nooremate klasside jaoks 2 kolleegi. Peale nende oli ette nähtud koht laulmis- ja matemaatikaõpetajale. Paari aasta pärast võeti juurde matemaatikaprofessor ning kirja- ja arvutusmeister.

Pärast esialgseid otsinguid ja katsetamisi määrati õppetöö sisu ja meetodid kindlaks 1678. aastal kehtestatud juhendiga. Tähtsal kohal olid õpilaste iseseisev töö ja praktilised harjutused. Filosoofia õpetamisel pöörati tähelepanu lühikesele ja selgele vestlusele, vältides dikteerimist. Ladina keele õpetamisel pandi rõhk praktilise käibekeele omandamisele. *Secundas* toimusid iga päev klassikirjandid, kord nädalas anti koduharjutusi. Mõlemas vanemas klassis pöörati erilist tähelepanu ladina keelest stiilselt ja isikupäraselt saksa keelde tõlkimisele, harjutati ka saksa keelest ladina keelde tõlkimist. Retoorika harjutamisel korraldati iga päev kirjalikke töid, lõpuklassis esinesid õpilased iseseisvalt kõnega. Kreeka keeles oli igal nädalal ette nähtud kodune harjutus, kord kolme kuu jooksul tuli ette valmistada pikem kõne või luuletus. Õppetundide arv nädalas kõikus 20–27 vahel, aastast 1688 oli neid 30. Need, kes tahtsid pärast gümnaasiumi lõpetamist ülikooli astuda, pidid lõpuklassis õppima 3 aastat, sõjaväkke astuda soovijad vabastati kreeka ja heebrea keele õppimisest.

Kooli lõpetajatel tuli korraldada lõpuaktus. Vaesemad lennud vabastati orkestri tellimise kohustusest, saali kaunistamisel võisid nad kokkuhoidlikumad olla; nende nimed aga,

kes lahkusid õpetajatega hüvasti jätmata ja neile kingitusi tegemata, märgiti tänamatute tahvlile.

Distsipliini kindlustamiseks gümnaasiumis kehtestati 1636. aastal määrustik *Leges Gymnasii Revaliensis*. Selle kohaselt pidid kõik õpilased osa võtma ühistest palvetundidest, piibli lugemistest ja jumalateenistustest. Õppe- ja suhtlemiskeeleks oli ladina keel, sellest kõrvalekaldumine oli karistatav kas rahatrahvi ($\frac{1}{2}$ vaskööri) või ihunuhtlusega. Rõhutatult keelati joomingud, kõrtsiskäimine, öösiti hulkumine, täringu- ja muud õnnemängud, relvade kandmine (näiteks mõõgaga koolitulek). Eksinute karistamiseks oli vanemates klassides arest, kartser, raskematel juhtudel koolist väljaheitmine, nooremates klassides laitus, põrandal istumine, raskematel juhtudel ihunuhtlus (vitste või kepiga). Kergemaid eksimusi, kui need ei kordunud, võisid nooremate klasside õpilased lunastada mõne Taaveti laulu või ladinakeelse jutu päheõppimisega, vanemate klasside kasvandikud võisid seda teha ladinakeelse kirjandi kirjutamisega eksimust käsitlevat teemal.

Üldiselt oli gümnaasiumis distsipliiniga raskusi, eriti sõja-aastatel. 1671. aastal olevat üks õpilane rektorit isegi mõõgaga ähvardanud. Esines juhtumeid, kus tunnid tuli ära jätta, kuna õpilased ei tulnud kooli. Üldse oli õpilasi gümnaasiumis vähe, sajandi lõpupoole ainult 65–70.

Tallinna kultuuripildis oli gümnaasiumil silmapaistev koht. Mõnel professoril oli hea maine teaduses ja ühiskondlikus elus. Matemaatikaprofessor Gebhard Himself (1603–1676) paistis silma arstiteadlasena, kuid juhtis ka linna kindlustuste ehitamist. Sellest tööst võtsid osa ka teised õppejõud. Õpilaste laulukoor esines kirikutes; kooli pidudel kanti ette häid näidendeid. Gümnaasiumi trükikojal (asutatud 1634) oli tähtis osa õppekirjanduse väljaandmisel. Kui Tallinn 1710. aastal Vene sõjaväele alistus, oli gümnaasiumis ainult üks professor kolme õpilasega, ent siiski nähti kapitulatsiooniga ette gümnaasiumi säilitamine.

Luterluse kantsina asutatud gümnaasium jätkas tegevust endises asukohas mitmesuguste nimede all ka tsaariajal, Eesti Vabariigis (1918–1940), sõja- ja okupatsiooniaastatel ning töötas edasi ka praeguses iseseisvas Eestis. Asutamisaega ja asutajaid meenutades anti talle 1932. aastal Gustav Adolfi nimi, mida ta kannab praegugi. Sajandite jooksul on sellest koolist võrsunud palju silmapaistvaid teadlasi, kunsti- ja ühiskonnategelasi. Eesti kultuuriloos ja pedagoogilise mõtte kujunemises on tal silmapaistev koht tänapäevani. (Tallinna 1. Keskkool 1981).

Gümnaasium oli ette nähtud asutada ka Tartusse. See oli mõeldud akadeemilise gümnaasiumina, mis kavatseti hiljem muuta ülikooliks. Tartu oli sel ajal äärmiselt raskes olukorras. 1606. aastal oli linnas ainult 30 perekonda. Linna pärast võideldi hiljemgi, kuni Rootsi sõjavägi ta 5. augustil 1625 poolakatel lõplikult vallutas. 1629. aastal määras kuningas Gustav Adolf silmapaistva riigimehe, Uppsala ülikooli rektori Johan Skytte (1577–1645) Liivimaa, Ingerimaa ja osa Karjala kindralkuberneriks asukohaga Tartus (1632. aastal viidi kubermangu keskus Riiga). Johan Skytte üheks esmaseks ülesandeks oli asutada Tartusse gümnaasium ja peatselt selle baasil ülikool.

Paar päeva pärast Tartusse saabumist kutsus J. S. Uppsala ülikooli professor J. Raicuse abiks gümnaasiumi rektorina kooli organiseerima. 1. septembril 1630 oldi niikaugel, et kool võis uksed avada. Piduliku avamiskõne pidas Johan Skytte 13. oktoobril 1630. Gümnaasiumi programmis nähti ette õpetada usuteadust, õigusteadust, meditsiini, geomeetriat ning ladina, kreeka, heebrea ja kaldea keelt; plaanis oli tulevikus ka läti, eesti ja ingeri keele õpetamine, kuid selleni ei jõutud. Õpilastele oli ette nähtud ühistohtlustamine riigi kulul.

Õppejõududele planeeriti 8 professorikohta, nendest täideti esialgu 6. (Tartu ülikooli ajalugu I, 1982).

Tartu ülikool. Rootsi valitsusel oli kiiresti vaja hakata baltikumis kujundama luterluse-meelset intelligentsi. Seda oli vaja ka Rootsi kuningriigile endale, sest ainus kõrgkool – Uppsala ülikool – oli raskustes ega suutnud kõiki vajadusi rahuldada. Ülikooli asutamisega kujunes Tartu üheks Rootsi tähtsamaks kultuurikeskuseks. Ülikooli (1632 *Academia Dorpatensis*, 1632–1690 *Academia Gustaviana*, 1690–1710 *Academia Gustavo-Carolina*) rajamisel Tartusse oli suur mõju ka Eesti kultuuri ja pedagoogilise mõtte arenemisele juba seepärast, et 1802. aastal taastati ülikool Tartus, mitte Jelgavas (nagu esialgu oli kavatsatud).

30. juunil 1632 kirjutas rindel viibiv kuningas Tartu ülikooli asutamisele alla. Gümnaasium liideti ülikooliga ja enamik õppejõude läks sinna üle. 1638. aastal muudeti triviaalkool ülikooli eelkooliks.

Ülikooli avades ütles kindralkuberner J. Skytte: “Ülikoolis tuleb võimaldada õppida mitte ainult aadlikel ja linnakodanikel, vaid ka vaeste talupoegade lastel. Et seda senini pole sündinud, selle kohta andku vastust need, kes selles süüdi. Andku Jumal, et rüütelkond sellest aru saaks.” Need sõnad ärritasid enamikku kuulajatest, kuna baltisakslased suhtusid Rootsi valitsuse taotlustesse nagunii skeptiliselt. J. Skyttel oli seda kerge öelda, kuna Rootsis polnud pärisorjust ja jõukamatel talupoegadel oli tõepoolest võimalik kõrgharidust omandada. Ka Tartu ülikooli tuli õppima 5–6 Rootsi talupojanoorukit; cestlasi ei õppinud seal tõenäoliselt ühtegi, ehk kui, siis mõni üksik linnakodanik. Ülikooli esimesel tegevusperioodil (1632–1656) tuli 44,3% üliõpilastest Rootsist ja Soomest, ainult 31,4% Eesti- ja Liivimaalt. Rootsi valitsusega pahuksis olevad Balti aadlikud eelistasid oma poegi saata Lääne-Euroopa ülikoolidesse, eriti Königsbergi, Rostocki ja Leidenisse. Lääne-Euroopast tuldi Tartusse õppima peamiselt Pommernist ja Thüringenist.

Aastatel 1632–1710 Tartu ülikooli immatrikuleeritud üliõpilaste arv päritolu järgi.

Periood	Rootsi	Soome	Ingeri	Liivi- ja Eestimaa	Kuramaa	Välismaa	Teadmata	Kokku
1632–1656	468	107	18	332	15	110	6	1056
1657–1665	1	18	1	19	-	-	-	59
1690–1699	114	46	37	155	1	43	4	400
1699–1710	29	13	-	114	4	30	1	191
Üldse	612	204	56	620	20	183	11	1706

Academia Gustaviana statuut nägi ette 19 professuuri, neist täideti 1632. aastal ainult 13. Üldse töötas aastatel 1632–1656 ülikoolis 30 (mõnedel andmetel 31) professorit. Osa neist tuli gümnaasiumist, 10 võrsus ülikooli enda kasvandike seast. Rahvuselt olid nad enamasti sakslased, oli ka rootslasi ja soomlasi. *Academia Gustavo-Carolinas* oli ette nähtud ainult 10 professuuri, neistki jäi osa täitmata, eriti Pärnu perioodil. Sellel ajavahemikul ametis olnud 22 professorist olid enamik rootslased, sakslasi oli ainult 4. Huvitav on märkida, et ülikoolis üldse töötanud professoritest oli ainult üks aadlik (Andreas Virginus), teised olid pastoreid, arste, kaupmeeste jm linnakodanike lapsed.

Ülikoolis oli 4 teaduskonda: filosoofia-, teoloogia-, õigus- ja arstiteaduskond. Õppimist alustati filosoofiateaduskonnas; seal õpiti 6 aastat, lõpetamine andis üldise kõrghariduse. Sellele järgnes enamasti 3 aastat spetsiaalõpinguid. Ülikooli lõpetajad võisid kaitsta magistri- ja doktoriväitekirja. Promovendidelt eeldati, et nad on “kuulsusrikkalt oma aja

õpingutele pühendanud” ning näidanud “ilusat eluviisi ja häid kombeid”. Tingimata pidid nad olema luterlased. Promotsioon oli pidulik, sellest võtsid osa kõik professorid. Ülikooli kestuse ajal omandas kraadi sadakond lõpetajat, doktorikraadi ainult üks.

Õppetöö põhivormiks olid loengud, nendest osavõttu peeti kohustuslikuks. Loengud algasid hommikul kell 7 ja kestsid kella 16-ni, vaheaeg oli kella 10–13. Temaatika ja ettevalmistuseks vajalik kirjandus oli statuudis ette nähtud. Õppetöö teiseks vormiks olid dispuudid (lähedased meie aja seminaridele); nendeks oli vaja hoolikalt valmistuda. Semestri lõpul toimus avalik eksam.

Enamik üliõpilasi sai stipendiumi ja oli ühistoidul.

Vastuvõtmisel ei nõutud üliõpilaskandidaatidelt eelhariduse kohta mingeid tõendeid ega korraldatud katseid.

Kuigi ülikooli õppekeeleks nähti ette ladina keel, kasutas enamik õppejõude ja osa üliõpilasi omavahelises suhtlemises saksa keelt. Eesti keelt ei õpetatud, ehkki esialgu oli see ette nähtud. Kes lõpetajatest kavatses Eestisse tööle jääda (pastori, arsti, ametnikuna), pidi eesti keelt oskama – seda õpiti juhuslikult, kõnekeelena. Nii mõnigi õppis selle selgeks ja lülitis aktiivselt Eesti kultuuriellu.

Ülikooli töö oli mitmeti pärsitud. Vene-Rootsi sõja tõttu tuli ülikool 1656. aastal Tallinnasse evakueerida, kus tegevus jätkus väga rasketes tingimustes 1665. aastani ja katkes seejärel 25 aastaks. 1690–1699 jätkus töö Tartus ning 1699–1710 Pärnus. Aastatel 1695–1697 valitses Eestis tohutu näljahäda (nn suur nälg) ja sellega kaasnev katk. Pärnus häiris tööd ka lähenev sõjaohu – osa professoreid põgenes Rootsi, üliõpilaste juurdevool lakkas. 1699. aasta paiku ülikool praktiliselt katkestas tegevuse.

Alistumislepingus 1710. aastal kindlustas Venemaa tsaar Peeter I ülikoolile edasitöötamise õiguse, kuid puudusid eeldused selle tegelikuks kasutamiseks.

Rootsi valitsus pidas Tartu ülikooli bastioniks igasuguste väärõpetuste suhtes, eriti pidas ta silmas usualaseid alternatiive. Kuna luterlus oli riigiusk, nõuti temast kinnipidamist sellisena, nagu ta oli fikseeritud Augsburgi usutunnistuses (ortodoksaalne luterlus). Kuningas Gustav Adolfi valitsemisajal (1611–1632) olid olud mõnevõrra vabamad, kuid kuningad Karl XI ja Karl XII olid usuasjus üsna järjekindlad.

17. sajandi lõpupoole levis Skandinaavia riikides ja Eestiski Saksamaal alguse saanud pietism kui üks alternatiivse luterluse ilminguid. Seda pooldasid mõned pastoriid, kes seepärast ametist tagandati. Pooldajate hulgas oli ka Liivimaa populaarne kindralsuperintendent J. Fischer, kes pidi 1699. aastal ametist lahkuma. Ülikooli professoritest pooldasid pietismi U. Hjärne, M. Dan, L. Molin ja mõned teised, kuid nad ei esinenud oma seisukohaga avalikult. Kui ülikool pöördus selguse saamiseks kuningas Karl XI poole, saadi vastuseks, et pole lubatud mingid ristiusu põhiseisukohtadega vastuolus olevad õpetused; piibli suhtes pole kriitika lubatud. Kui kuningas Karl XII viibis sõjaväe eesotsas Saksamaal, pöördus saksa pietismi peamine ideoloog August Hermann Francke isiklikult tema poole taotlusega, et Rootsi valitsus pehmeneks oma hoiakut pietismi suhtes, kuid sai eitava vastuse. Välismaalt Eestisse saabuvatelt koduõpetajatelt ja pastoritelt hakati nõudma teoloogilise ustavuse tunnistust. Tarbe korral tuli läbida kaheaastane õping Tartu ülikoolis.

Õppetöös tuli ülikoolil lahendada muidki ideoloogiaprobleeme. 16.–17. sajandi vahetusel levis Lääne-Euroopas humanist P. Ramuse (1515–1572) filosoofiline õpetus, mis oli suu-

natud Aristotelese vastu. Ramismil oli palju pooldajaid, nende hulka kuulus ka Johan Skytte. Tema initsiatiivil kirjutati ülikooli statuudis, et filosoofiat tuleb õpetada Sokratese ja Ramuse vaateid jälgides. Ülikooli autoriteedid Andreas Virginius ja Johan Georg Gezelius nägid ramismis luterluse aluste kõigutajat ja võitlesid selle vastu. Üks ramismi pooldav professor (Michael Savonius) isegi vallandati. 17. sajandi teisel poolel ramismi probleem vaibus.

Üheks võitlustandriks oli vastuolu materialismi kalduva René Descartes'i (1596–1650) filosoofia ja luterluse vahel. R. Descartes'il oli Rootsiski palju pooldajaid, ta kutsuti isegi kuninganna kasvatajaks (1649). Kui ülikool valitsuse arvamust küsis, sai ta kuningas Karl XI vastuse, et kartesiaanlus ja muud filosoofilised teooriad on sallitavad ainult sel määral, kuivõrd nad pole vastuolus ristiusuga.

Eesti rahva ühiskondlik-kultuurilisele arengule tuli kasuks, et ülikooli ja Tallinna gümnaasiumi õppejõudude ning üliõpilaste näol kogunes kokku palju noori haritud mehi, kes panid meie maal aluse teaduslikele harrastustele. Teadusajaloolase Jaan Laasi andmetel oli aastatel 1632–1710 Eestis üle 80 professionaalse teadlase. Üsna mitmed neist andsid märkimisväärse panuse Eesti teaduse ja pedagoogilise mõtte arengusse.

Pedagoogika seisukohalt väärib esmajoones märkimist Rootsi talupojaperekonnast pärit *Academia Gustaviana* õpilase, pärastise nimeka kreeka ja heebrea keele professori Johan Georg Gezelius (1615–1690) panus. 1648. aastal andis ta Tartus ladina ja kreeka keele õpikuna välja Jan Amos Komenský teose *Janua linguarum reserata*, olles esimeseks J. A. Komenský tutvustajaks Eestis. Hiljem hakati Eestis veel teisigi J. A. Komenský õpikuid kasutama. Liivimaa kirikujuhiks, kindralsuperintendandiks olles (1660–1664) hoolitses ta talurahvahariduse eest; tema poolt koostatud Liivimaa kirikuseaduse projektis (mida küll ei realiseeritud) oli ette nähtud koolide asutamine ka talurahva lastele. Johan Georg Gezelius lähetati 1664. aastal Soome kirikuelu juhiks, kus ta jätkas pedagoogilise suundumusega tegevust.

Märkimist väärib ka teoloogiaprofessor, rahvuselt sakslane, kuid Eestis sündinud ja siin hästi kohanenud Andreas Virginius. Ta oli ülikoolis esimesi professoreid, aastast 1633 korduvalt rektor. Koos pojaga tõlkis ta lõuna-eesti murdesse hulga vaimulikku kirjandust. Mitu professorit jätsid siinse maa ajaloo ja looduslike tingimuste uurimisega oma jälje Eesti kultuurilukku.

Ajaloo professor Friedrich Meniusel oli juba enne Tartusse tulekut olemas plaan koostada Liivimaa universaalajalugu. Selle sissejuhatuse ja detailse plaani koostas ta 1630. aastal Riias. Tartus valmis ajalooline ülevaade Liivimaa õiguskorra arengust (1633) ja Liivimaa rahvastiku päritolu kirjeldus (1635), koos sellega uurimus eesti rahvaluulele omastest joontest. Liivimaalaste päritolu uuris ka üliõpilane G. A. Humle oma magistritöös.

Eesti-, Liivi- ja Lätimaa ajalugu uuris Tartu ülikoolis õppinud rootslane Thomas Hjärne. Tema kirjutatud kroonika on oma aja kohta suurimaid, koosneb seitsmest raamatust ja haarab ajalõiku muinasajast kuni 1639. aastani; suurt tähelepanu on selles pööratud eestlastele.

Huvitava mälestuse jättis endast *Academia Gustaviana* üliõpilane F. G. Risingh (1611–1649), kes 1637. aastal esines ülikoolis tähelepanu äratanud kõnega Tartu linna ajaloost, kritiseerides linna kõikvõimalikke peremehi (kõne ilmus ladinakeelsena ja eestikeelse paralleeltõlkega 1996. aastal Tartus ülikooli kirjastuses).

Tartu linna ajalugu uuris ka Vorbuselt pärit Tartu ülikooli kasvandik A. Moller (1674–1758). Sündmusterikka elu jooksul jõudis ta õppida Tartus, töötada siinses triviaalkoolis pedagoogina, hiljem Tallinna gümnaasiumis professorina, lõpuks Lundi ülikoolis filosoofiaprofessorina. Lundis avaldas ta Tartu ajaloo (1755) ning Eesti- ja Liivimaa lühikese kirjelduse (1756).

Saksamaalt pärit Tartu triviaalkooli direktor, hiljem ülikooli kreeka keele professor D. Eberhard koostas 1698. aastal Tartu tolleaegsete literaatide leksikoni (127 nime). Pärnu literaatide kohta koostas analoogilise leksikoni 1703. aastal professor G. Sjöberg (104 nime).

Oli ka vähemtähtsaid uurimusi Eesti kohta, samuti eestikeelseid juhuluuletusi nii üliõpilastelt kui ka professoritelt.

Rootsiaegne Tartu ülikool jättis eesti kultuurilukku silmapaistva jälje; tema mõju on tunda veel tänapäevalgi. Ülikooli tõttu sai Tartu tuntuks kogu Rootsis ja kaugemalgi.

Luterluse areng Baltikumis tõi kaasa sügava murrangu eesti rahva kultuuriellu. Rahvas hakkas tundma usu tegelikku mõju oma teadvusele ja käitumisele. Emakeelsed jumalateenistused, koguduse osalus neis laulmisega, tihedam side pastoriga muutsid usundi rahvale omaseks. Kuna luterlus vajab levimiseks rahvakoole ja kirjasõna, aitas ta tõhusalt kaasa nende arengule; õieti pani luterlus aluse nende siinsele tekkimisele. Luterluse tihe koostöö Rootsi valitsusega võimendas tema taotluste efektiivsust; anti välja katekismusi ja aabitsaid, pandi ametisse kõstreid ja koolmeistreid, alustati kooliõpetajate ettevalmistamist. Kuigi nälg ja kohutav sõda ning sattumine sõja järel teise riigi koosseisu hävitas palju, jäi siiski mõndagi alles. Säilis usu põhiolemus, paljud traditsioonid jäid rahva hulgas püsima – see soodustas olnu taastamist ning kiirendas uue tekkimist teistsugustes tingimustes. Kahjuks lõppes suure nälja ja Põhjasõja ajal koolide tegevus, hulk koolimaju hävis tules, õpetajatel polnud millestki elada ja nad loobusid koolitööst.

17. sajandi lõpp ja 18. sajandi algus kujunesid eesti rahvale äärmiselt raskeks. 1695.–1697. aasta katk ja nälg, samuti Põhjasõda laastasid talumajanduse ja röövisid hulga inimesi. Ellujäänutest surid paljud 1710.–1711. aastal mõllanud katku tagajärjel. Ajaloolaste arvates langes rahvaarv Eestis 130 000–140 000-ni. Rootsi ajal kujunenud haritlased kas põgenesid Rootsi, tapeti kohapeal (rootsisõbralikkuses süüdistatutena) või küüditati Venemaale (Vologdasse ja Volgamaale). Enamik linna laastati või põletati täielikult. Kultuuri, ka koolihariduse järjepidevus katkes. “Nii õigusetus olukorras ei ole eesti talupoeg olnud kunagi varem ega hiljem. Pärisorjuse kord omandas /.../ kõige äärmuslikuma vormi”, kirjutasid ajaloolased Mart Laar jt (1989).

Luterluse võitlus rahva endisaegsete usu- ja kasvatustraditsioonide vastu

Luterlus võitles eestlaste paganaaegsete kommete vastu intensiivsemalt kui katoliiklus, kuid sama edutult.

Johann(es) Rudbeck kirjutas pärast Eesti kirikute ja koolidega tutvumist, et eesti talupojad peavad veel palju ebajumalateenistusi. Metsades ja metsakalmistutel asuvate ebajumalakujude juures toovad nad mitmesuguseid ohvreid nagu oma tervist, lapsi, loomi ja varandust. Kirikusse tulevad nad harva ja armulauale mitte kunagi. /.../ Alama rahva juures valitseb kõlbmata elu; mitmed võtavad endale naisi millal ja keda tahavad. Nad pühit-

sevad pulmi ja elavad nendega ilma seadusliku laulatuseta nii kaua kui tahavad. Paljudel on mitu naist korraga. Kui üks enam ei meeldi, vanaks saab ja enam tööd ei tee, võetakse uus. /.../. Mitmed ei mata surnuid kirikaeda, vaid kuhu juhtub. (Lipp 1896).

Ka Joachim Jhering kurdab: "Niisugused põikpead nad on; vanad kombes on neil nii juurdunud, et neid ka piikide ega haakidega välja ei kisu. Kui ma neid manitseksin, vastaksid nad mulle: see on meil vana usk olnud." (Lipp 1896)

Adam Olearius kirjutab 1647. aastal: "Nende (s.o eestlaste) süda on täis paganausku ja jumalakartmatuid mõtteid. Nad valivad mägede otsas puud välja, laasivad nad ladvani, seovad punaseid paelu nende ümber ja nende all soovivad ja paluvad nad täis ebausk, mis nende ja nende omaste ülespidamiseks tarvis läheb. Ka nõidumise ja mitmesugused ohverdamise kombes on igal pool pruugitavad". (Lipp 1896).

Võidakse arvata, et ülaltoodu kehtib ainult luterluse algusaastate kohta ja luterlusel õnnestus aastate jooksul palju muuta. Luterlusel on tõepoolest korda läinud eesti rahvausku ristiusu sugemetega rikastada, kuid mõningad uurimused ja kirikute visitatsioonide protokollid näitavad, et eestlased on oma rahvausu kombestikust üsna tugevasti kinni pidanud.

Mihkli koguduse pastor Heinrich Göseken jun (1645–1705) on lähemalt uurinud noorte poiste ja tüdrukute suhtlemise vormiks olnud istjatsite olemust. Ta kirjutab 1694. aastal, et istjatsid olnud levinud eriti sügisel ja talvel. Mardipäeva ja jõulude ajal on noored eelistanud koguneda mõnda suuremasse tallu, "mängutuppa", kus tehti käsitööd, valatleti, tantsiti, mängiti, jutustati muinasjutte ja anti mõistatusi. Niipea kui kokkulepitud, enamasti traditsiooniks saanud päeval videvik algas, kogunesid noored, tütarlapsed paremates riietes ja ehted kaelas, otsekui pulmalised. Kuna harilikult oli varutud õlut, siis algas varsti lõbusas tujus tantsimine ja kargamine; joosti siia-sinna nurka, kobati üksteist (poisid tüdrukuid) ja tehti mitmesuguseid ulakusi. Niisugune lugu kestis veel mõne aja pärast keskööd, siis mindi laiali. Ei ole imeks panna, et niisugused inimesed ei tulnud pühapäeval kirikusse. Heinrich Gösekeni arvates soodustasid niisugused kogunemised liiderlikkust ja tuli ära keelata. Samal seisukohal olid ka mitmed teised pastorid.

H. Göseken kirjutab veel teistestki eesti rahvakommetest, nt Metsiku kultusest. Vastlapäeva õhtul tegevat noored õlgedest puusliku, pistvat sellesse terava puu ja ehtivat selle ühel aastal meheks, teisel naiseks. Õhtul pimedas kantakse puuslik metsatukka ja seotakse noore puu latva. Sel teel loodetavat viljakasvu soodustada.

Paljud rahvausu kombes põimusid luterluse tähtpäevadega. Eriti populaarseks kujunesid ristiusu neitsi Mariaga seotud üritused, samuti ristija Johannesega seotud Jaanipäeva pidustused, kus süüdati ohvrituled, toodi vaimudele ohvreid enda ja loomade sigivuse ning põldude viljakuse tagamiseks. Öö läbi pidutseti, söödi, tantsiti torupilli saatel. Viljatud naised tantsisid alasti ümber tule ja käisid metsas sõnajalaõit, sigivuse ja õnne sümbolit otsimas. (Kõpp 1937).

Mõnedel rahvapidustustel leidis mehi ja naisi, kes kuulutasid end vahemeesteks inimeste ja nähtamatute jõudude vahel; nad ennustasid tulevikku ja olid valmis teatud hüvituse eest soovijate tervist ravima.

Paljudes kaebekirjades ja kirikuvisitatsioonide protokollides kurtsid pastorid, et talupojad harrastavad väärjumalate teenimist hiites, metsakabelites, pühaks peetavate allikate, jõgede, kivide ja ahervaremete juures. Sinna viiakse ohvreid, palvetades enda ja lähedaste

heaolu ning tervise eest, kasutades seejuures sageli kristlikku sümbolikat: risti, vahakujusid jms. Kokkutulnute hulgas leidunud harilikult inimesi, kes võtsid endale juhtiva osa, pidasid kõnesid ja esinesid prohvetitena.

Teoses “Kirik ja rahvas” toob J. Kõpp peamiselt visitatsiooniprotokollidele toetudes hulga näiteid rahvausu traditsioonidest, ent seab küsimärgi alla, kui laialt neid siiski harrastati. Kirjapandud info võib olla juhuslik, ebatäpne, ainult mõne üksiku inimese liialdatud jutustusele rajatud. Igatahes eitas ta laste ohverdamise juhtumite esinemist. Vajaks lähemat uurimist, milline oli rahvausu ürituste kasvatuslik mõju noorsoole.

Igal juhul on selge, et rahva tundeelus kujunenud kombed ja nendega seotud rahvapedaagoga traditsioonid panid välisele survele tugevasti vastu. Seejuures on huvitav vaadelda, milliseid abinõusid võimuesindajad mõnikord kiriku huvides rakendasid. Näiteks taotles Liivimaa kindralsuperintendent J. Stalen kubernerilt, et see “Liivimaa hariliku kodukari teel” inimesi sunniks kirikus käima, kuna nad ikka veel “eeslite kombel ajamist vajavad.” 1693. aastal andis kindralkuberner käsu „kõik ebausust igandid, rahva poolt pühaks peetud hiied, põesad, puud, kivid jms hävitada, maha raiuda, ära põletada, et ebausust enam midagi enam järele ei jääks“. Veel 1697. Aastal, kes rahva viletsust ja häda, andis Liivimaa kindralkuberner Erik Dahlberg Tartu kreisiülemale käsu: “Ebajumalatele ohverdamise kaotamist peab ta vastavalt oma ametile usinasti ajama. Ka härra oberst von Tiesehausen andku talle sõjaväelist abi, kui seda nõutakse, niihästi ebajumala kohtade, puude, kivide ja sellesinaste hävitamiseks kui ka ebajumalapidustuste ära kaotamiseks. Nende talupoegade karistamine aga, kes ei taha sellest taganeda, parem antagu kohtute kätte, kuna see on patt, mis käib Jumala esimese käsu vastu, mida peab küll tõsiselt võtma.” (Eesti NSV ajaloo lugemik I, 1960).

PIETISMI JA HERNHUUTLUSE PEDAGOOGILISED TAOTLUSED EESTIS

Pietism Eestis

Järgnevad aastad Vene riigi koosseisus ei toonud eesti talurahva ellu paranemist. Nn Roseni deklaratsiooniga seadustati pärisorjus kõige julmemal kujul. “Nii õigusetus olukorras ei ole eesti talupoeg olnud ei kunagi varem ega hiljem. Pärisorjuslik kord omandas Balti kubermangudes kõige äärmuslikuma vormi”, kirjutasid ajaloolased Mart Laar jt (“Kodu lugu” I, lk 79). Et vältida talurahva omavoli ja vägivalda mõisnike ning muude ülemuste suhtes, manitsesid võimuorganid pastoreid talurahvast kuulekaks ja alandlikuks kasvatama.

Luteriusu kirik jätkas Eestis tegevust põhiliselt nendel alustel, mis tal Rootsi ajal kujunesid; rootsiaegne kirikuseaduski jäi kehtima. Liivimaa rüütelkonna kapitulatsiooniaktis öeldi sõnaselgelt, et luterluse huvides “hoitakse alal või seatakse uuesti maal ja linnas olevad kirikud ja koolid evangeeliumi-luteriusulisteks sellises seisukorras, nagu nad kõige rahulikumatel ning parematel aegadel sisse seatud ning ehitatud on.” Tegelikult oli kirikute ja koolide taastamisega üsna suuri raskusi. Suurem osa kirikuid ja pastoraate olid kas põletatud või rüüstatud. Ridala pastor kirjutas 1716. aastal: “Kirik sarnaneb rohkem röövlikoopa kui jumalakojaga.” Ainult üksikud pastoriid olid kohale jäänud. Mõnes paigas asusid pastori ametisse seiklejad, kellel puudus igasugune ettevalmistus kirikutööks. Kõstreiid oli üsna vähestel kogudustel. Leidus aga ka niisuguseid kihelkondi, kus rootsiaegse haridustöö jäljed polnud veel täiesti kustunud: lugeda oskajaid oli 1735. aastal Helmes 250, Maarja-Magdaleenas 165, Vändras 150, Pilistveres 150.

Majandusliku viletsuse ja mõisnike omavoliga võitlev rahvas liitus kergesti mitmesuguste ametlikust kirikust kõrvalekalduvate liikumistega, seda enam, et ortodoksne luterlus ise oli suurtes raskustes.

Pedagoogilise mõtte arengule oli vaadeldaval perioodil eriti iseloomulik pietism. Pietism oli Augsburgi usutunnistusest kõrvalekalduv, ent siiski luterlikuks jäänud usulise liikumise demokraatlik suund, millele pani aluse Elsassist pärit pastor P. J. Spener (1635–1705) oma kiiresti populaarseks saanud teosega “Pin desideria” (“Vagad soovid”, 1675).

Pietistid asetasid esikohale kristliku vagaduse ja ligimesearmastuse, kuulekuse, kuid ka töökuse, karskuse, eluviiside lihtsuse ja säästlikkuse. Ilmalikud lõbustused, ilmalike laulude, ka rahvalaulude laulmine ja eredavärvilise rõivastuse kandmine hüljati. Lastele õpetati vaimulike tekstide lugemise kõrval käsitööd; nõuti ranget kuulekust ja distsipliini, mille saavutamiseks kasutati sageli kehalisi karistusi. Kuna suur osa ühiskondlikke pahesid tekkivat pietistide arvates väärkasvatusest, soovitasid nad laste kasvatamisele rohkem tähelepanu pöörata ja see töökasvatuse, õppetöö emakeelseks ja näitlikuks muutmise ning vagaduse teel elulähedaseks muuta.

Pietismi taimelavaks kujunes Halle linn Saksimaal. Sealse ülikooli teoloogiaprofessor August Hermann Francke (1663–1727) oli J. Speneri kõrval nimekamaid pietismi ideoloog Euroopas. Ülikoolitöö kõrval rajas ta suurejoonelise õppeasutuste süsteemi, kuhu kuulusid rahvakool (peamiselt oribunud lastele), triviaalkool, keskkool, tütarlastekool, pedagoogium (internaatkool jõukatele) ja õpetajate seminar. Viimasest jõudis kasvandikke ka Eestisse pietiste ning hernhuutlasi abistama. Praktilistele kogemustele tuginedes pani

A. H. Francke aluse sel ajal originaalsele pedagoogikasüsteemile, kus zooloogia, botaanika, mineraloogia, inimese anatoomia ja ladina keele kõrval asetati tähtsale kohale emakeel õppekeelena algastmel, keelepruugina vanemal astmel. Õppeaineteks olid ka joonistamine, käsitöö ja muusika. Õppemeetodina soovitas A. H. Francke näitlikkust, tuginedes J. A. Komenský kogemustele. Keelte õpetamisel soovitas ta kasutada ajalehti. Kasvatustöös asetati esiplaanile õpilaste sõbralik kohtlemine, õpilaste initsiatiivi toetamine koolielu sisustamisel. (Sild 1928).

1738. aastast alates hakkas Inglismaal ja Ühendriikides levima pietismile lähedane usu liikumine – metodism. 1908. aastal algas analoogiline liikumine ka Eestis, pietism sulas sellega ühte.

Eestis hakkas pietism levima Rootsi aja lõpukümnenditel. Selle poodajaina paistsid silma Liivimaa kindralsuperintendent Johann Fischer ning mitmed pastorid ja ülikooli õppejõud. Rootsi valitsuse negatiivne suhtumine ei võimaldanud pietismi laialdasemat levimist. Pärast Põhjasõda ergutas rahva raske elu pietismi ja hernhuutluse levikut. Hiljem pidurdas usulise vagatsemise hoogu valgustusliikumine ja sellega kaasnev ratsionalism. 1728. aastal oli Tallinna toomkoguduse pastor Christoph Friedrich Mickwitzil andmeid 27 pietismisõbraliku pastori ja mitme kooliõpetaja kohta. Hiljem nende arv kasvas. Peale Chr. Fr. Mickwitzi paistsid pietistidena silma Liivimaa kindralsuperintendent 1736–1744 Jakob Fischer (Johann Fischeri poeg), Rannu pastor Johann Caspar Meder, Kullamaa pastor Heinrich Gutsclaff, Harju-Jaani pastor Heinrich Christoph Wrede jt. Enamasti olid nad koolilembesed haridustegelased. Näiteks Heinrich Gutsclaff asutas juba 1713. aastal oma kihelkonnas kooli, võttis ametisse kõstri, andis 1727. aastal koos piiblitõlkija Anton Thor Hellega välja populaarse, mitmes kordustrukis ilmunud usuõpetuse õpiku “Jummala Nõu Innimesse iggawessest õnnistusest”. Heinrich Christoph Wrede oli pikemat aega Albu nn vaestekooli juhataja. 1721. aastal andis ta uuesti välja 1695. a Johann Hornungi toimetusel ilmunud “Koddo ning Kirgo ramatu”. Chr. Friedrich Mickwitz asutas 1725. aastal Tallinnas pikka aega tegutsenud orbudekodu koos kooliga. Anton Thor Helle avaldas 1732. aastal oma keeleõpiku lõpus 5 omapärast dialoogi pastori ja talumehe vahel, kus käsitletakse taunivalt joomist, ebausku, kuritegevust, soovitatakse laste kasvatamist pietismi vaimus; neid soovitati kooli saata ja õpetada raamatuid lugema.

Enamik ülalmainitud kirikutegelastest olid hariduse saanud Halles. Paljud nendest säilitasid sidemed A. H. Franckega, esitasid talle ülevaateid oma tööst ja palusid nõuandeid edasiseks tegevuseks.

Hernhuutlus Eestis

Pietismist mõnikümmend aastat hiljem, kuid teisi teid pidi saabus Eestisse pietismile lähedane usuline liikumine, hernhuutlus. Sellele liikumisele panid aluse Saksamaale põgenenud hussiitide järglased, nn böömi vennad. 1720. aastal andis suurmaaomanik krahv Nikolaus Ludvig von Zinzendorf (1700–1760) neile oma maavaldustes Dresdeni lähedal Herrnhuti asunduses peavarju. Koos elades süvenes rühmitusel ühtehoiutunne ja tugevnes kodumaalt kaasatoodud usuline veendumus, mida nad püüdsid teistelegi levitada. Krahv N. L. von Zinzendorfi juhtimisel kujunes neil omaette kogudus. Propagandiste hakkasid nad saatma mitmele poole, eriti Baltimaadesse. Asukoha järgi hakati nende liikumist nimetama hernhuutluseks ja nende asutatud koondisi vennastekogudusteks.

1729. aastal saabus rühm hernhuutlikke jutlustajaid Valmierasse, kus usklik kindrali-proua Hallaze nad oma mõisas vastu võttis. Seal asutati 1743. aastani töötanud seminar, kuhu kutsuti jutlustajaks õppima noori lätlasi ja eestlasi. Ettevalmistuse olla saanud 120 kasvandikku.

Valmierast tuli hernhuutlikke jutlustajaid ka Eestisse. Pietistlikust teoloogiast mõjustatud pastorid ja mõisnikud ei teinud alandlikkust propageerivatele hernhuutlastele esialgu mingeid takistusi, mõned koguni ühinesid nendega. Hernhuutlased leidsid poolehoid-jaid nii kooliõpetajate, köstri, linnakehvistu kui ka talurahva hulgas. Krahv Zinzendorfi külaskäik Eestisse 1736. aastal äratas hernhuutlaste vastu huvi ka juhtivates kirikuring-kondades. Zinzendorfile pakuti isegi Eestimaa piiskopi kohta, mida ta muidugi keeldus vastu võtmast.

Hernhuutluse innukateks levitajateks kujunesid Eestis Urvaste pastor Johann Chris-tian Quandt (1704–1756), Tallinna toomkoguduse pastor Albert Anton Vieroht, Saaremaa superintendent Eberhard Gutsclaff jt. Herrnhutest saadeti neile abiks jutlustajad M. F. Hesse, Christoph Michael Königseer, Jacob Marrasch, Peter Friedrich Bornwasser. Ka eestlaste seast kerkis vennastekoguduste entusiastlikke juhte nagu köster Adam Koljo, kooliõpetajad Mango Hans ja Michael Ignatius, kalakaupmees Aleksander Raudjal, talu-poeg Tallima Paap jt. 1839. aastal arvati Eestis olevat 48 500 hernhuutlast, mõne arvates isegi tunduvalt rohkem.

Maise elu raskustest meeleheitele viidud kehvistu nägi hernhuutlikus usulises ekstaasis lohutust ja pääsu reaalse elu ängistavast survest. “Ärganud” vennad ja õed hülgasid sageli oma igapäevased toimetused ja käisid laulu saatel külast külla teisi “äratamas”. Väikestes kogudustes elati tõelises ühtekuuluvuses. Rahva eluviisid muutusid: loobuti ilmalikest lõbudest, elati askeetlikult. Paljud kõrtsid suleti, vähenesid joomine, kaklemine ja toorut-semine. Rõivastuses eelistati lihtsust, välditi ehteid. Laste kasvatamisel rõhutati kuulekust, rakendati ohtralt karistusi, võideldi vallatuste ja lustimängude vastu, maha suruti uudis-himu ning elurõõm, mida peeti “kuradi pärandiks” (J. Chr. Quandt). Mõnikord koormati lapsi liiga raske tööga, eriti suvel. Positiivseks nähtuseks oli koolide asutamine ja laste lugema õpetamine, kuigi lugeda tuli ainult vaimulikku kirjandust; seda anti välja ohtralt, peamiselt tõlgetena.

Hernhuutlaste eitav hoiak ilmaliku kultuuri suhtes, ilmalike laulude, raamatute, lõbustuste, pidude range vältimine pidurdas rahva kultuurilist arengut. Rahvuskultuurilisele järjepide-vusele mõjus kahjulikult hernhuutlaste eitav suhtumine rahvausu kommetesse, rahvaluu-lesse, rahvatantsudesse, viiulite, kannelde, torupillide hävitamine. Paljude teadlikumate eestlaste pahameele kutsusid hernhuutlased esile ka sellega, et hävitasid minevikust pärit rahvausu pühapaiku, mida rahvas austas mõnikord sügavamalt kui kirikut. Rahvausu fanaatilise vaenlasena paistis eriti silma Urvaste hernhuutlik pastor J. Chr. Quandt, kes kiitles, et ta olevat oma pooldajate abiga lõhkunud 80 ohvrikohta. “Nad kaebavad vahet-pidamata oma patu ja oma süü üle. Nad ärritavad sellega oma tundmusi ilma asjata – aga usu rõõmule ei jõua nad mitte. Ka pühamad asjad – nagu Kristuse veri ja haavad – on oma püha tähtsuse kaotanud. Nad on viimaks üksi vaimulikuks mängukanniks saanud.” (M. Lipp).

Kristuse kannatuste kirjeldamisega liialdades püüti “vendade-õdede” emotsionaalset pin-get maksimaalselt üles kruvida. Selles nähti peamist vahendit vaimselt vähe arenenud rahvahulga mõjustamiseks.

Ühekülgse usulise pinge tagajärjel tekkis hernhuutlastel mõnikord suisa määramise hoo-
gusid, valjuhäälselt kirjeldasid nad, kuidas olid taevas käinud, mida seal näinud, kuidas
põrgus kuradiga võidelnud jne.

Kohati võttis hernhuutlik liikumine kehtiva korra vastase iseloomu. Võrumaa vennaste-
koguduse juht Tallima Paap (1710–1768) jutlustanud 1742. aastal Haanjas, et kuna kõik
inimesed on vennad, omavad nad õigust maist vara, ka seda, mis mõisale kuulub, ühiselt
tarbida; ärgu olgu vahet orjade ja härraste vahel. Kui asjaosalisi aresteerima mindi,
hakkasid nad jõuga vastu. Lõpuks nad siiski vahistati ja anti kohtu kätte. Paap mõisteti
mitmeks aastaks vanglasse, ent amnesteeriti juba 1745. aastal. Sellelaadseid pahandusi oli
teisigi.

Aja jooksul võõrdus hernhuutlik liikumine Eestis täielikult luteriusu kirikust, asus ava-
likku võitlusele pastorite ja mõisnike vastu. Kuna taolisi nähtusi esines mujalgi, keelas
tsaarivalitsus paljudest kaebustest ajendatuna 1743. aastal hernhuutliku liikumise kogu
Venemaal ja saatis mujalt tulnud jutlustajad maalt välja. Mõned hernhuutlust soosinud
Eesti pastorid, nt Eberhard Gutsclaff, aresteeriti. Krahv N. L. von Zinzendorf ruttas olu-
korda Baltimaades leevendama, kuid temagi vahistati ja saadeti Saksamaale tagasi.

Mõned vennastekogudused jätkasid kooskäimisi illegaalselt. 1764. aastal keeldu leevendati
ja 1817. aastal tühistati see täielikult. 19. sajandil esines hernhuutlus Eestis üsna tagasi-
hoidlikul kujul, lähenedes luterlikule kirikule või liitudes kohati kas metodistlike või bap-
tistlike organisatsioonidega.

Koolid ja kirjasõna*

Kuna koolide taastamine oli rahulepingus ette nähtud, püüdsid mõned ametiisikud ka sel
alal aktiivsed olla. Pietismi pooldajad olid huvitatud, et nende poolt välja antud kirjandust
loeksid võimalikult paljud. See stimuleeris neid kooliharidust levitama. Et nende hulka
kuulus ka pastoreid ja rikkaid mõisnikke, oli taolisel püüdlusel häid tulemusi. Ka hern-
huutlased andsid välja oma huvidele vastavat kirjandust, kuid lugejate ringi laiendamiseks
koolihariduse kaudu olid nende võimalused üsna piiratud.

Rootsi võimu ajal kujunenud koolisüsteem oli sõja ja katku keerises peaaegu täiesti lõ-
hutud. 1713. aasta kirikuvisitatsioonide andmeid kokku võttes selgus, et Liivimaa 24 eesti
kihelkonna kohta oli säilinud ainult üks kool, seegi ainult ühe õpetaja ja kolme õpilasega.

1711. aastal andis tsaarivalitsuse esindaja Liivimaal kindral Gerard Johan von Löwen-
walde käsu talurahvakoolide taastamiseks. Ta kurtis, et paljude vaeste talupoegade juures
on võimutsemas suur pimedus. Noored jäävad ilma hariduseta, seepärast tuleb kõik koo-
lid uuesti tööle rakendada, eriti seal, kus kooliõpetajad veel olemas. Riigi- ja aadlimõisate
pidajad hoolitsegu, et kõik nende valdustes elavad lapsed kooliharidust saaksid. 1730. aas-
tal otsustas Liivimaa maapäev, et mõisnikud ehitage oma mõisas koolimaja. Kindral-
superintendent J. Fischer kehtestas 1739. aastal korra, et kõik kodus lugemist ja kate-
kismust õppinud noored 14 päeva enne lihavõttepühi pastori juurde katsele läheksid. Ent
täiesti rüüstatud maal jäid need korraldused õhku rippuma. Energiline Liivimaa kindral-
superintendent Heinrich Bruiningk (1675–1736) soovitas armulaua ja laulatuse taotlejatelt
nõuda katekismuse tundmist. Ka sellel soovitusel oli vähe tulemusi. Kirikukogudused olid

* V. Ilja 1995; R. Põldmäe 1936, 1938, 1940, 1965.

köstrite ja kooliõpetajate palkamiseks liiga vaesed, mõisnikud aga ei pidanud seda enda kohustuseks. Rüütlike maapäev nõustus köstrite ametissevõtmist toetama ainult sel juhul, kui köstrile antav palgamaa võetakse pastorile kuuluva kirikumõisa arvelt. Tagajärjeks oli, et 1726. aasta andmeil oskas ainult 10% Liivimaa talurahvast lugeda. Korduvatel kirikuvisitatsioonidel selgus, et koolihariduse materiaalne baas oli nõrk: koolimaju ei ole või on nad väga viletsas olukorras, koolimaa on mõisnikud ära võtnud, kooliõpetajaid on vähe. Kus nad olemas on, elavad nad halbades tingimustes, poolnäljas, lapsed käib koolis mõni üksik. Õpikuid leidub harva. Põhja-Eestist on kõige enam andmeid Harju-Jaani kihelkonnast. Pastor H. Chr. Wrede algatusel asutati seal 1717. aastal köstrikool, kus õpetajaks hakkas köster Jaan Bergmann, kellele maksti selle eest lisaks köstripalgale kümme rubla aastas. Lapsed käisid koolis vastumeelselt, kuid kool tegutses pikka aega. 1724. aastal oskas lugeda 8,7% kihelkonna täiskasvanud elanikest. 1730. aastal on kooli õpilaste kohta kirja pandud, et 2 poissi kirjutanud hästi, üks lugenud saksa- ja eestikeelset teksti kaunis hästi, teised lugenud ainult eestikeelset teksti; üks poiss ja tüdruk joonistanud hästi. Viis aastat hiljem on leerilastest 24 osanud lugeda hästi, 19 nõrgalt, 4 ei osanud lugeda.

Lugemisoskuse levikut soodustas koduõpetus. Kui külas leidis lugeda oskav inimene, siis õpetas ta teisi. Jõudsam oli koduõpetus siis, kui omas peres leidis mõni lugeda oskaja. Suureks takistuseks oli aabitsate puudumine. Leeriõpetus, millele pastorid rõhku panid, seisnes enamasti katekismuse teksti mehaanilises pähetuupimises. Katekismuse õpetamise kohta kirikukantslist, nagu toimus katoliikluse aja lõpul ja rootsi aja algul, puuduvad andmed – tõenäoliselt seda ei tehtud.

1728. aastal tegi Liivimaa kindralsuperintendent H. Bruiningk mõisnikele ülesandeks pühapäeviti mõisates palvusi korraldada ja leida selleks vastav isik. Sellega pandi alus mõisakoolide tekkimisele. Samas ringkirjas tehti kiriku eestseisjatele-mõisnikele ülesandeks soodustada köstrite ametissevõtmist, kindlustades neile sobivad elamistingimused.

Aastatel 1736–1788 ametis olnud pietismisõbralik Liivimaa kindralsuperintendent J. Fischer osutas erilist tähelepanu talurahvakoolide asutamisele. Osasid mõisnikke suutis ta selles suunas innustada. Liivimaa Eesti osas oli juba 1739. aastal 28 köstrikooli ja 15 mõisakooli. Aastateks 1749–1752 oli nende arv kasvanud 36 köstrikooli ja 20 mõisakoolini. Mõnest kihelkonnast nagu Nõo, Otepää, Rannu, Paistu, Suure-Jaani oli juba varemgi andmeid köstrikoolide olemasolu kohta. 1739. aastal kehtestati nõue, et 7–12-aasta vanused lapsed peavad kas koolis käima või kodus lugema õppima. Aabitsate ja koolide vähesuse tõttu jäi see korraldus suures osas täitmata.

Eestimaal oli 1740. aastal 41 köstri- ja mõisakooli. Neist 16 mõisakooli oli rajatud pietismisõbraliku kindrali Hermann Jensen von Bohni initsiatiivil tema mõisates Harju-Jaanis, Jõelähtmel, Jägalas. Pärast kindrali surma lõpetas enamik nendest koolidest tegevuse. 1760. aastal tegutses Eestimaal ainult 36 köstri- ja mõisakooli.

Saaremaal oli koolide olukord parem. Juba 1720. aasta algul õpetasid enamikus kihelkondades lapsed köstrid. 1732. aastal kohustas rüütelkonna maapäev kõiki lapsevanemaid oma lapsi alates 10. eluaastast kooli saatma.

Kui küsida, kuidas toimus selle aja koolides õppetöö, saame vist parima ülevaate B. G. Forseliuse kasvandiku Ignatsi Jaagu (ca 1670–1741) kogemustega tutvudes. Ignatsi Jaak oli oma aja silmapaistvamaid köster-kooliõpetajaid. Ta töötas Rõngus, Kavandus, Otepääl ja alates 1699. aastast ligikaudu 40 aastat Kambjas. Prof Lembit Andresenil on õnnestunud säilinud paberitele tuginedes anda tema tööst Kambjas järgmine ülevaade.

Õpilased jaotati teadmiste järgi kolme rühma: aabitsaõppijad ehk nn aabitsapoisid, katekismuse õppijad ja raamatulugejad ehk raamatumehed. Lapsed äratati 3 tundi enne päikesetõusu. Valgenemiseni pesti, koristati koolituba, valmistati toitu ja söödi. Koolmeister töötas liitklassi põhimõttel: kui üks rühm oli õpetaja juures, töötasid teiste õpilastega tema abilised. Kambja kihelkonnakooli hommikupoolne päev algas katekismuse õppimisega. Õpetaja korraldust mööda loeti järjekorras ette kogu eelmisel päeval õpitud osa. Pärast ettelugemist esitas õpetaja oma küsimused ja seletused, tund lõppes päheõpitud osade “ülesütlemisega”. Katekismusele järgnes lugemistund. Selle kohta kirjutati: “Lapsi võetakse niipalju üheskoos ette, et nad üksteist segama ei hakkaks, samuti vaadatakse, et oskused oleksid võrdsed.” Kõige viimasena õpetas koolmeister väiksemaid, kes lugesid alles aabitsast. Kaks korda päevas, enne lõunasööki ja enne õhtusööki peeti laulutunde. Õppeaasta esimesel poolel laulsid need, kes lugemise kiiremini selgeks said ja laulusõnad ära õppisid. Kevadtalvel tulid juurde mahajääjad (lugemises aeglasemalt edasijõudjad), kes aga teiste toel vajalikud kirikulaulud selgeks said. Kooliprogrammi kuulus nelja põhi- raamatu: aabitsa, katekismuse, palveraamatu ja lauluraamatu lugemine. Kõige andekamatele õpetati ka kirjutamist ja arvutamist. Kirjutamise õpetamine oli suhteliselt kerge, eesti kirjakeele aluseks võeti ladina tähestik. Vaeva nõudis krihvli, hiljem hanesule teritamine ja sellega paberile kirjutamine. (Andresen 1991).

Käsiteldaval ajavahemikul oli raskesti lahendatavaks probleemiks köster-kooliõpetajate ettevalmistamine. 18. sajandil jäigi see probleem lahendamata, vähemalt ei jõutud vastava õppeasutuse rajamiseni. Mõned pastorid püüdsid probleemi lahendada nii, et võtsid enda juurde andeka, lugeda oskava noormehe ja koolitasid temast aasta või kahe jooksul kogudusele kõstri. Helme pastor tegi 1749. aastal ettepaneku, et iga selle kihelkonna mõis saadaks tema juurde ühe lugeda oskava noormehe, kellest kahe talve jooksul koolitatakse köster-kooliõpetaja. Mõisnikud võtsid ettepaneku vastu, kuid selle realiseerimine jäi puudulikuks. Viru-Jaagupi kihelkonna pastoril oli 1752. aastal õnnestunud õpetusele võtta 5 noormeest, kes pärast lugemise ja laulmise selgeksõppimist pidid hakkama köster-koolimeistriteks. Poisid polnud sellest eriti huvitatud. Paar aastat pärast õpinguid selgus, et keegi polnud neid tööle kutsunud ja nad olid õpitu unustanud.

1717. aastal asutas Peterburi kommertskollegiumi asepresident, pietismi soosiv Magnus Wilhelm von Nieroth Järva-Madisel Halle eeskujule tugineva õppeasutuse aadlike ja mitteaadlike orbunud saksa ja eesti lastele. Kooli ülalpidamiskulude katteks eraldas ta oma nelja mõisa tulud. Paari aasta jooksul valmis Albu mõisas kooli jaoks spetsiaalne hoone. Kasvandikele anti tasuta ülalpidamine, rõivastus ja koolitus. Peale orbude võeti kooli ka teisi õpihimulisi poisse. Kirikujuhid lootsid just sellest koolist saada kogudustele vajalikku tööjõudu, kuid pole andmeid, kas need lootused täitusid.

Kooli vastutavaks juhatajaks oli Harju-Jaani pastor H. Chr. Wrede, kuid tegeliku töö jaoks paluti Hallest saata 2–4 õppejõudu, kes õpetaksid “ristiusku ja ladina keelt ning mis selle juurde veel kuulub,” nt kirjutamist ja arvutamist. Õpilasi oli saksa osakonnas 1719. aastal 21, eesti osakonnas 1717. aastal 28.

Ent Magnus Wilhelm von Nierothi plaanid olid hoopis ulatuslikumad. Ta kavatses õppeasutuse raames avada mitu kooli, suurendada õpilaste arvu 200–300-ni. Õppeplaanis nägi ta ette saksa, prantsuse ja ladina keele, geograafia, ajaloo, filosoofia, matemaatika ja geomeetria, fortifikatsiooni, arhitektuuri ja joonistamise, poliitilised teadused ning kõlblus-õpetuse, aga ka tantsu, vehklemise ning ratsutamise. Õpilasi kavatseti kutsuda ka teistelt

Vene riigi aladelt. Kooli ülalpidamiseks vajaliku toetuse saamiseks pöördus ta keiser Peeter I poole, kuid positiivne vastus jäi tõenäoliselt saamata. Sellest hoolimata asus Nieroth oma kava osaliselt ellu viima. Kuid majanduslike raskuste ja Hallest saabunud õppejõudude sagedase vaheldumise tõttu hakkas õpilaste arv kiiresti vähenema, 1724. aastaks oli kooli jäänud vaid 36 poissi ja 5 tütarlast. M. W. von Nierothi plaanid avada Albus veel usupropaganda kolleegium, araabia kolleegium tütarlaste koolitamiseks ning trüki- ja ketruskoda, jäid õhku rippuma. 1727. aastal oli koolis 40 õpilast. Juhatajad vaheldusid. Kooli lõpuaastate kohta pole andmeid. Peetakse võimalikuks, et tegevus jätkus Nierothi surmani 1740. aastal. Miskipärast pole selle kooli kasvandikud Eesti kultuurilukku jälgi jätnud. (Martinson 1978; Sild 1928).

Linnades toimus koolide taastamine kiiremini kui maal. Linnade juhtimisel olid tooniandvad saksa käsitöölised ja kaupmehed, osalt ka saksastunud eestlased. Rootsi mõjud olid kadunud, küll aga hakkas ilmnema vene mõjusid, mida levitasid siia asunud sõjaväelased ja kaupmehed. Pietismi pooldajaid oli kaunis palju, nende hulka kuulus nii Saksamaalt siia tööle tulnud haritlasi kui ka Saksamaal õppimas käinud baltisaksa mehi. Hernhuutlusel oli linnades väike mõju.

Tallinnas töötas kõige järjekindlamalt gümnaasium. 1710. aastaks oli alles jäänud küll ainult üksainus õpetaja paari õpilasega, kuid peagi hakkas uusi õpilasi juurde tulema, nii et 1727. aastaks muutus kool 4-klassiliseks, 1745. aastaks 5-klassiliseks õppeasutuseks. Riik lõpetas materiaalse toetamise ja 1745. aastast peale muutus kool täielikult linna ülalpeetavaks; uueks nimeks anti talle *Gymnasium Academicum*. Õppetöö toimus endiselt ladina keeles, ent hakati õpetama ka vene keelt. 1713. aastal saatis tsaar Peeter I 30 vene poissi siia saksa keelt õppima. Gümnaasiumi raamatukogu ja trükikoda säilitasid oma ainulaadse tähtsuse.

Senini visalt püsinud toomkool katkestas sõja ajal töö ja jätkas seda alles 1720. aasta paiku. Pärast seda, kui 1729. aastal valiti direktoriks pastor Chr. Fr. Mickwitz, hakkas kool kiiresti arenema ja muutus 5-klassiliseks saksa õppekeelega õppeasutuseks. Paarikümne aasta pärast hakati õpetama ka vene keelt.

Tallinna linna triviaalkool, tütarlastekool ja köstrikoolid, nende hulgas paar eestikeelset, jätkasid normaalset tegevust. Uuena asutati 1719. aastal vene õppekeelega arvutuskool (peamiselt sõjaväelaste perekondade huvides), esialgu 66 õpilasega; õpetati peamiselt lugemist, kirjutamist ja navigatsiooni.

Hallest saadud ergutuse mõjul asutas pietismisõbralik ülempastor Chr. Fr. Mickwitz 1725. aastal orbude toomkool-pansionaadi, mis jäi kauaks püsima. Siia võeti elama ja õppima saksa ja eesti rahvusest oribunud lapsi. Õppetöö toimus saksa ja eesti keeles kahe õpetaja juhtimisel. Andekamatele õpetati ka ladina ja kreeka keelt, et nad saaksid õpinguid jätkata gümnaasiumis. Teistele õpetati peamiselt käsitööd. Vahepeal kerkis kavatsus siin ka kooliõpetajaid ette valmistada, kuid asutust finantseeriv rüütelkond oli selle vastu.

Sõjas palju kannatanud Tartus kulges koolide asutamine väga visalt. Ülikooli ja gümnaasiumi kunagist olemasolu ei tahtud meenutadaagi. Jaani kirikukogudus asutas 1717. aastal eestikeelse ja 1722. aastal saksakeelse köstrikooli. 1731. aastal asutati tsaarivalitsuse kulul saksa õppekeelega kroonu- ja linnakool. See oli triviaalkooli tasemel õppeasutus 4 õpetaja ja 4 klassiga ja töötas 1804. aastani. 1748. aastal asutati saksa õppekeelega üheklassiline tütarlastekool saksa ja eesti lastele, 1767. aastal 3-aastase kursusega garnisonikool süvendatud sõjalise ja insenertehnilise õpetusega, mõeldud sõdurite lastele. Mõned invaliidid ja

käsitöölised pidasid enda kulul ja vastutusel ülal nn nurgakoole, kus nad õpetasid eesti lastele peamiselt lugemist, harva ka kirjutamist ja arvutamist.

Pärnus töötas triviaalkool (asutati 1711) ja tütarlastekool (1733), mõlemad saksa õppekeelega. Narvas taastati 1722. a triviaalkool ja asutati üheainsa õpetajaga vene õppekeelega navigatsioonikool. Kuressaares töötas 1714. aastast alates köstrikool, mis 1728 a muudeti triviaalkooliks, 1733. a asutati tütarlastekool, mõlemad olid saksa õppekeelega.

Väiksemates linnades nagu Paide, Lihula, Valga, Haapsalu, Viljandi, töötasid 1–2 õppeaastaga koolid, kus saksakeelset õpetust andsid kas köstrid või kooliõpetajad; õpetati lugemist, katekismust ja kirikulaulu, harva ka kirjutamist ning arvutamist. Paaril juhul esines niisuguste koolide juures ka eestikeelseid rühmi.

Eestikeelse kirjanduse väljaandmisel oli märkimisväärseid teeneid pietismi pooldajatel. Tänu nende initsiatiivile ja kaasabile tchti rasketel sõjajärgsetel aastatel sel alal olulisi edusamme.

1721. aastal asutati pietismisõbralike pastorite H. Chr. Wrede, A. T. Helle, H. ja E. Gutsloffi jt initsiatiivil Eestimaa konsistooriumi juurde vaimuliku kirjanduse väljaandmise kassa. Hakati hoolitsema raamatute kirjastamise ja võimalikult soodsa hinnaga levitamise eest. Näiteks tegi kassa tegelik juht Eberhard Gutsloff ettepaneku kinkida igas Eestimaa kihelkonnas kolmele vaesemale õpilasele õpikud. Kuigi ettepanekut ei rakendatud, kajastas see siiski kirjastuse positiivseid püüdlusi.

Kirjastuse esimeseks tähtsamaks ürituseks oli „Eesti-Ma Kele Koddo- ning Kerko-Ramatu“ uue trüki väljaandmine. Teose sisuliseks ja keeleliseks uuendamiseks ning pietismi ideedele kohandamiseks moodustati komisjon H. Gutsloffi juhtimisel. Raamat ilmus 1721. aastal põhjamurdes ja sisaldas neljas eraldi köites katekismuse, katkeid Uuest Testamendist, lauluraamatu ja palveraamatu. Raamatut trükiti Halles esialgu ainult 500 eksemplari, kuid hiljem, ajavahemikus 1723–1771 ilmus sellest 15 kordustrukki 94 000 eksemplaris.

Ajastu ja üldse eesti kirjanduse suursaavutuseks oli kahtlemata piibli täieliku tõlke ilmumine 1739. aastal. Tõlkimise viis lõpule saksa päritolu pietistlik pastor A. T. Helle pastorite H. Gutsloffi ja H. Chr. Wrede kaasabil. Piibel ilmus põhja- ja lõunamurdele kohandatud kujul ja rajas aluse ühtse eesti kirjakeele kujunemisele.

Kuid 1415-leheküljelise suureformaadilise teose väljaandmine nõudis suuremaid rahalisi vahendeid kui asjaosaliste käsutuses oli. Raskustest aitas üle saada parajasti Eestit külastanud hernhuutlaste juht krahv N. L. von Zinzendorf, kes toetas ise üritust mõõduka annetusega ja veenis Lääne-Virumaa suurmõisnikku, pietismisõbralikku kindralit Hermann Jensen von Bohni appi tulema. H. J. von Bohn laenaski selleks otstarbeks 3900 rubla ja sai vastutasuks 3900 piiblit. Nende müügist (1 rubla tükk) moodustati kapital, mille protsentidest osteti Lääne-Virumaa koolilastele õpikuid ja maksti igale õpetajale lapse lugema õpetamise eest 5 rubla lisatasu. Veel mõned mõisnikud, nt H. Chr. Wrede, täiendasid kapitali omalt poolt ja nii hakatigi seda Bohni ja Wrede kooli- ja raamatu-kapitaliks nimetama.

Oma vaadete levitamiseks andsid ka hernhuutlased välja rohkesti rahvalikku vaimulikku kirjandust. Enamasti olid need kas saksa või inglise keelest tõlgitud või ümbertöötatud populaarsed brošüürid, sisult sageli labased ja raskesti arusaadavad. Autoriteks olid pas-

torid ja jutlustajad nagu Matthias Friedrich Hasse, J. Chr. Quandt, Christoph Michael Königseer, Aleksander Raudjal, Albert Anton Vierort jt.

Teose “Eesti raamat” andmetel ilmus aastatel 1710–1800 eesti keeles vähemalt 121 raamatut ja 99 brošüüri. Vaimulik kirjandus oli ülekaalus, kuid ilmus ka jutu-, laste-, õppe- ja tarbekirjandust. Laste kasvatamisega seotud küsimusi käsitleti harva ja ainult religiooni seisukohalt lähtudes.